

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

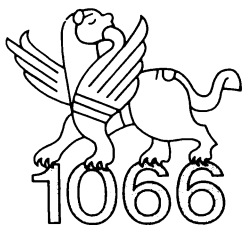
Tidsskrift for
Historisk Forskning

1066

21. Årgang

Nr. 2

Tidsskrift for Historisk Forskning

21. Årgang, Nr. 2

1991

Melemøstkonflikten set fra Det Hvide Hus ved <i>Bent Graff</i>	side	3
NEFA Dokumentation -en anmeldelse ved <i>Jørgen Mikkelsen</i>	side	18
Stænder og magtstat -en anmeldelse ved <i>Michael Bregnsbo</i>	side	19
Københavns søforsvar 1807 ved <i>Henrik Saxtorph</i>	side	22
Urbaniseringsprocessen i Danmark indtil ca. 1100 ved <i>Poul-Erik Bjørn Nielsen</i>	side	33
Specialliste, Odense	side	43

Forside billed:

Kissinger som "manden i midten"

ved Mellemøst-fredskonferencen i Geneve i 1973.

Mellemøstkonflikten set fra Det hvide Hus

Præsidentielle initiativer til en samlet fredsløsning på den arabisk-israelske konflikt 1973-88¹

Af forskningsråds-stipendiat Bent Graff, Institut for Samtidshistorie, Københavns Universitet.

Siden begyndelsen af 1970'erne er USA's udenrigspolitik - og dermed også Mellemøst-politik - i princippet blevet til i et sam- og modspil mellem præsidenten og kongressen. I dette spil har præsidenten og hans administration haft rollen som primus motor og kongressen rollen som bagstopper eller den, som sætter begrænsninger eller rammene for præsidenten.

Specielt i forhold til USA's Mellemøst-politik har disse begrænsninger - eller rammer - ofte ført til, at USA's udenrigspolitik i høj grad går over og bliver indenrigspolitik. Lad mig derfor starte med at sige noget om den indenrigspolitiske dimension.

Den indenrigspolitiske dimension

Store dele af det amerikanske samfund har siden den israelske stats grundlæggelse i 1948 været sympatisk stemt overfor Israel². I et forsøg på at forklare denne udbredte sympati overfor Israel har man ofte henvist til USA's og Israels fælles kulturelle rødder og idealer. Amerikanerne ser i Israel et frit, åbent, demokratisk samfund med personlig frihed og et vestligt parlamentarisk system. En demokratisk "forpost" i et ellers feudalt Mellemøsten. Også de historiske rødder og idealer ses som sammenfaldende. Begge

landes rødder er at finde i "nybyggerhistorien". Ligesom jøderne flygtede de første amerikanske "nybyggere" fra religiøs forfølgelse i den gamle verden. Ved hårdt arbejde, stridigheder med de "lokale" og pionerånd opdyrkede de landet og opbyggede "Guds eget land". Amerikanerne drog vestpå og opdyrkede prærien. Israeleerne opdyrkede ørkenen. Begge nationer var styret af troen på en "manifest destiny" bestemt af Gud.

Endelig ser den altovervejende kristne amerikanske befolkning også en legitimering af staten Israel i bibelens profeti om jødernes tilbagevenden til det hellige land, ligesom Israel for amerikanerne også er en tilbagebetaling på en dårlig samvittighed efter Den anden Verdenskrig. Det er disse forhold, der tilsammen har ført til, at forholdet mellem USA og Israel så ofte er blevet betegnet som "a special relationship".

Sympatien for Israel forstærkes yderligere af, at arabernes omdømme i USA ikke ser ud til at være særlig godt. I en opinionsundersøgelse fra 1975, foretaget af det ansete Middle East Institute i Washington, D.C., blev de udsurgte amerikanere bedt om at karakterisere henholdsvis israelere og arabere ved hjælp af en række adjektiver. Kun 8% fandt a-

rabere "intelligente", 38% fandt dem "barbariske og grusomme", 47% "tilbagestående, primitive og uciviliserede" og 5% fandt arabere "venlige". De tilsvarende procenter for israelere var 39%, 4%, 6% og 46%. Ved en tilsvarende undersøgelse i 1980 fandt 18% araberne "uærlige" (sammenlignet med 2% for israelerne) og 43% karakteriserede araberne som "krigeriske" og "blodtørstige" (sammenlignet med 7% for israelerne)³.

Udover denne udbredte sympati for israelerne og tilsvarende antipati mod arabere i den amerikanske befolkning som helhed, så udgør de amerikanske jøder og de amerikanske arabere også politisk aktive befolkningsgrupper, hvis interesser præsidenten og især kongressen afspejler.

Af den anslåede jødiske befolkning på ca. 15 mio. menes det, at ca. 6 mio. bor i USA. USA er således det land i verden med flest jøder. I forhold til USA's samlede indbyggertal udgør den jødiske del af befolkningen dog under 3%. Den jødiske del af befolkningen er koncentreret i og omkring byerne i de folkerigeste stater, dvs. det nordøstlige USA, Californien, Florida og Illinois⁴. Generelt er den amerikansk-jødiske befolkning bedre uddannet og har derfor også en højere social status - og indkomst - end gennemsnittet for den amerikanske befolkning⁵. Den amerikansk-jødiske befolkning har endvidere ord for at være mere filantropisk anlagt end gennemsnittet for den amerikanske befolkning. Disse demografiske karakteristika har ført til eksistensen af den såkaldte "jewish vote" i mange amerikanske politikeres bevidsthed. Hvorvidt denne jødiske stemme også reelt eksisterer, er såvidt vides aldrig

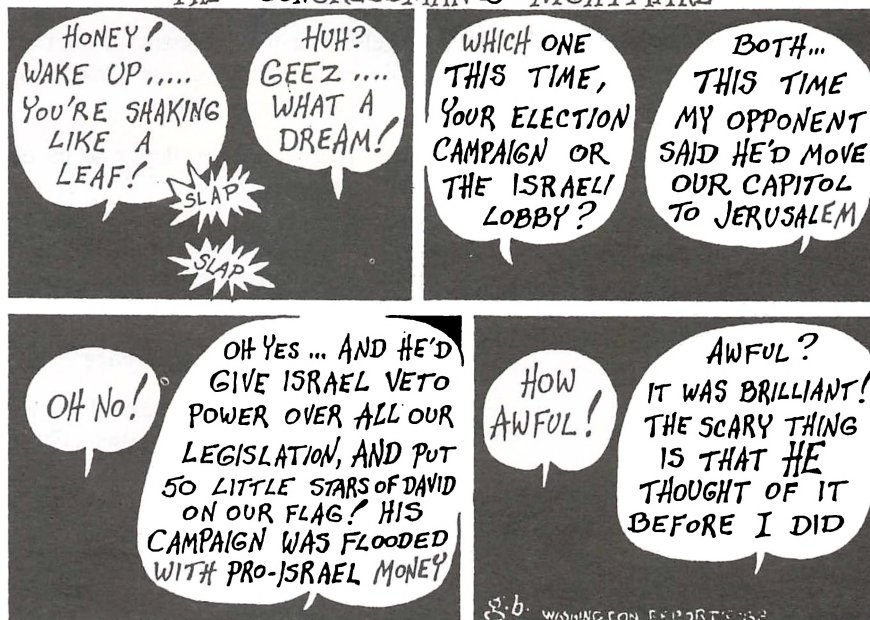
blevet bekræftet. Alene den kendsgerning, at den af politikerne opfattes som eksisterende, har dog en betydelig indflydelse på politikernes vurdering af deres egen handlefrihed.

I sympati for Israel står den amerikansk-jødiske befolkning endnu stærkere på Israels side end den amerikanske befolkning som helhed. I en opinionsundersøgelse fra 1981 fandt 69% af de udspurgte amerikanske jøder, at Israels sikkerhed var det emne, der var af størst betydning for dem som jøder. Kun 3% fandt Israels sikkerhed mindre eller uden betydning. I samme undersøgelse var 83% enige i udsagnet: "If Israel was destroyed, I would feel as if I had suffered one of the greatest personal tragedies in my life." Israels sikkerhed havde endda større betydning end anti-semitisme i USA⁶.

Israels store betydning for den amerikansk-jødiske befolkning afspejles tydeligst i den såkaldte pro-Israel lobby. Der findes i dag i USA over 400 nationale jødiske organisationer. En del af disse beskæftiger sig på den ene eller anden måde med Israel. For størstedelen af organisationerne er Israel dog kun et blandt mange områder, som den pågældende organisation beskæftiger sig med, men for en håndfuld af dem er et af hovedformålene lobby-virksomhed til fordel for Israel.

I modsætning til det omfattende statistiske materiale vedr. den amerikansk-jødiske befolkning, så findes der kun kvalificerede gæt for den amerikansk-arabiske befolkning. I størrelse anslås de amerikanske arabere og efterkommere af dem at være vokset fra 1,5-2 mio. i midten af 1970'erne til i dag at udgøre et sted mel-

THE CONGRESSMAN'S NIGHTMARE

"Kongres-medlemmets mareridt": Tilsagnet om at flytte USA's ambassade fra Tel Aviv til Jerusalem har været gentaget i flere valgkampe. I denne tegning er man gået et par skridt længere!
 Kilde: The Washington Report.

lem 2 og 2,5 mio. Af disse antages det, at omkring 80% er af libanesisk og oftest kristen libanesisk oprindelse, mens 10% menes at have palæstinensisk baggrund⁷. En stor del er indvandret i 1960'erne og 1970'erne. Dvs. der er tale om et ganske ungt, første-generations indvandrersamfund. Dette forhold er også afspejlet i de amerikanske araberes politiske aktivitet i USA. De mange første-generations indvandrere betyder, at der ikke blev etableret noget egentligt politisk organisationsapparat før i 1970'erne. Deres politiske organisering har siden været præget af manglende deltagelse og indre stridigheder. På den anden side er de amerikanske palæstinensere væsentlig mere politisk aktive eller motiverede end de øvrige amerikanske arabere, hvilket har ført til en palæstinensisk over-

repræsentation i de amerikansk-arabiske organisationer. De amerikanske palæstinensere er derimod i dag ikke repræsenteret ved nogen enkelt, bred palæstinensisk organisation.

De amerikanske arabere har imidlertid op gennem 1980'erne forsøgt at kopiere den amerikansk-jødiske organisationsstruktur, men pga. den manglende opbakning fra den amerikanske befolkning som helhed og de amerikansk-arabiske befolkningsgrupper i særdeleshed, må de arabiske organisationer dog fortsat anses for at være de pro-israelske organisationer underlegen i deres gennemslagskraft.

Den indenrigspolitiske dimension, som disse holdninger og organisationer repræsenterer, bliver endnu tydeligere, når vi ser på, hvad man kunne kalde *timingen*

i de amerikanske udenrigspolitiske initiativer i den arabisk-israelske konflikt.

William B. Quandt har således påvist, at der er et tydeligt mønster affødt af hvad han kalder "the electoral cycle", dvs. den kendsgerning at der er præsidentvalg hvert 4. år og valg til kongressen hvert 2. år⁸. Enhver præsident med et vist mål af politisk talent vil naturligt afpasse sin politik efter disse kendsgerninger. I forhold til Mellemøst-politikken, hvor netop initiativer kan indeholde indenrigspolitisk sprængstof, betyder det at præsidenten vil føle sig mere fri til at tage nye initiativer i det første år af sin første valgperiode sammenlignet med det fjerde år. Midtvejs i en valgperiode vil de fleste præsidenter gerne kunne fremvise nogle synlige resultater, allerhelst selvfølgelig større succes'er. Hvis dette ikke er muligt, vil de søge at begrænse de skader, som en upopulær politik har påført deres omdømme. Ved at se de amerikanske initiativers udvikling i dette lys er det ofte muligt at forklare, hvad der ellers synes at fremstå som inkonsekvent eller kortsigtet politik. At dette ikke desto mindre ofte er konsekvensen af netop denne "electoral cycle", er en anden historie.

Quandt's teori kan således især forklare, hvorfor vi *ikke* ser nye amerikanske initiativer i valgperioder, og hvorfor nogle initiativer bliver opgivet.

Han kan derimod kun tildels forklare, hvorfor vi i det hele taget ser amerikanske initiativer! Min simple påstand er, at administrationen vil engagere sig i den arabisk-israelske konflikt, når den ser en trussel mod stabilitet i området, når den ser en særlig mulighed for politisk succes med sit forehavende, f.eks. i form af be-

vægelse blandt konfliktens parter i en ønskværdig retning og/eller når den har en "vision" om en løsning.

I det følgende vil jeg derfor se på de tilfælde siden 1973, hvor USA har søgt eller støttet en såkaldt samlet fredsløsning på den arabisk-israelske konflikt indenfor rammerne af en international fredskonference.

Kissingers Geneve-konference

Grundlaget for en international konference blev skabt ved vedtagelsen i FN af resolution 338 af 22. oktober 1973. Heri opfordres der til at "negotiations start between the parties concerned under appropriate auspices aimed at establishing a just and durable peace in the Middle East".

På formelt initiativ af FN's formand og under fælles foresæde af USA's og Sovjets udenrigsministre afholdtes konferencen i Geneve over to dage i december 1973. For Nixon-administrationen, repræsenteret ved udenrigsministeren Henry Kissinger, havde den internationale konference *primært en symbolsk funktion*.

Målet var at bringe Israel og dets nabo-stater Ægypten, Jordan og Syrien sammen under en fælles formel ramme, en paraply-konference, hvor parterne kunne præsentere deres standpunkter⁹. Syrien mødte aldrig op. Efter 2 dage skiltes parterne. Kissinger genoptog sit penduldiplo-mati, efter at de deltagende stater i konferencen havde bifaldet topartsfor-handlinger, med USA som mellemmand, med det formål at opnå troppeadskillelsaftaler, som et første skridt mod fred.

Formatet for Geneve-konferencen var helt i overensstemmelse med USA's definerede interesser. Sovjet var blevet inddraget som "med-foresiddende" men var reelt blevet udelukket fra indflydelse. USA havde indtaget den centrale rolle som mægler i de efterfølgende topartsforhandlinger. Konferencen havde ingen indflydelse på udfaldet af disse forhandlinger endstige nogen vetoret. Konflikts kerne, det palæstinensiske spørgsmål, var indtil videre kørt ud på et sidespor eller overladt til Ægypten, Jordan eller Syrien.

Troppeadskillelsaftalerne mellem Israel og Ægypten og Israel og Syrien stabiliserede konflikten, ligesom konferencens afholdelse havde virket som et argument til araberne for at hæve olie-embargoen¹⁰. På hjemmefronten var succes'en derfor entydig.

Mellemspillet

I modsætning til resolution 242 fra 1967 talte resolution 338, hvorpå konferencen var blevet holdt, om konfliktens "parter". Ved at tale om "parterne" havde sikkerhedsrådet taget højde for, at palæstinenserne skulle inddrages. Efter israelsk modstand havde USA imidlertid foreslået, at beslutningen om palæstinensisk repræsentation blev udskudt til drøftelse på selve konferencen. Dette skete ikke, og i forbindelse med indgåelsen af den såkaldte Sinai II Aftale i 1975 imødekommer Kissinger et israelsk ønske om en hemmelig erklæring, hvori USA forpligter sig til ikke at anerkende eller forhandle med PLO så længe PLO ikke anerkender Israels ret til at eksistere og ikke accepterer sikkerhedsrådsresolutionerne 242 og 338. Endvidere lover USA at

koordinere tidspunktet for genindkaldelsen af Geneve-konferencen med Israel, samt konsultere og søge at koordinere dets positioner og strategi for palæstinensisk repræsentation med Israel. Evt. senere deltagelse (efter Geneve-konferencens indkaldelse) af "any possible, additional state, group or organization" vil kræve alle de oprindelige deltageres godkendelse. Derudover lover USA at det på enhver måde vil bestræbe sig på at forhandleme foregår bilateralt. Endelig lover USA at gå imod og om nødvendigt stemme imod ethvert initiativ i FN's sikkerhedsråd "to alter adversely the terms of reference of the Geneva Peace Conference or to change resolutions 242 and 338 in ways which are incompatible with their original purpose".

Efter indgåelsen af Sinai II aftalen i 1975 ses der ikke nogle nye initiativer fra Kissingers side. Såvel Kissinger som hans vice-udenrigsminister for Mellemøsten, Hal Saunders, giver dog udtryk for, at det vil være nødvendigt at inddrage palæstinenserne og konsultere Sovjet for at komme videre, men 1976 er valgtår.

Carters 1977 initiativ¹¹

I januar 1977 tiltræder den ny Carter-administration, og focus bliver igen rettet mod en international konference. Kissingers symbolske paraply-konference havde skabt rammerne for indgåelsen af separate aftaler mellem Israel og henholdsvis Syrien og Ægypten. Konflikts kerne: det palæstinensiske spørgsmål, var imidlertid ikke blevet berørt. For at komme videre fandt Carter-administrationen det derfor nødvendigt at søge en samlet fredsløsning indenfor rammerne af den - på papiret - allerede eksisterende Gene-

ve-konference. Administrationen bragte dog ikke nogen færdig plan med sig til Det hvide Hus. I modsætning til Kissinger var man imidlertid overbevist om, at Sovjet kunne og skulle spille en central rolle. Ligeledes skulle palæstinensiske repræsentanter inddrages i processen.

Hvor Kissinger bevidst havde søgt den mindste fællesnævner, søgte Carter-administrationen at opnå enighed blandt konfliktens parter om tre principper, hvorpå egentlige forhandlinger skulle baseres, nemlig: 1. en fuld normaliseret fred, 2. israelsk tilbagetræning, og 3. en løsning på det palæstinensiske problem.

Nøglen til en samlet fredsløsning baseret på disse principper lå hos syerner og palæstinenserne. Uden disse to parters inddragelse var en samlet løsning udelukket på forhånd. Midlet til at få dem involveret i processen blev den internationale konference. Konferencens funktion for Carter-administrationen var dermed *såvel taktisk som reel*. Reel fordi man ikke udelukkede, at forhandlinger skulle finde sted i et "konference format". Ved at basere løsningen på de tre nævnte principper, understregede man, at der var tale om en samlet løsning. Derved blev Carter-administrationen også konfronteret med de for amerikanerne centrale problemfelter, som i Kissingers model bevidst var blevet minimeret, nemlig: Sovjets rolle og spørgsmålet om palæstinensisk repræsentation. Og netop på disse to spørgsmål kom Carter-administrationen til at betale den indenrigspolitiske pris for at have satset på en samlet fredsløsning.

Allerede i marts havde Carter på et såkaldt "town meeting" udtalt sin støtte til "a Palestinian homeland". Nogle få uger

senere besøger den israelske statsminister Rabin Washington, og Carter antyder i den forbindelse, at USA forventer fuld israelsk tilbagetrækning. Den efterfølgende måned giver præsident Carter PLO's FN observatør hånden i FN bygningen i New York. Dette fører til rygter om, at administrationen arbejder på at inddrage PLO i fredsforhandlinger. Samlet leder alt dette til en frygt blandt de amerikanske jøder og pro-israelske kræfter for et nært forestående amerikansk diktat. I midten af juni organiserer American Jewish Committee, en af de ældste, politiske jødiske organisationer i USA, en større brevskrivningskampagne rettet mod Det hvide Hus, som i juli svarer igen ved at invitere 50 jødiske ledere til møde med præsidenten i Det hvide Hus.

Rygterne var ikke helt ubegrundede. I løbet af sommeren 1977 gjorde Carter-administrationen flere forsøg på at få PLO til at anerkende de amerikanske betingelser for en dialog. Da forsøgene mislykkedes, prøves en række alternativer, f.eks. at lade palæstinensere, inklusive PLO-medlemmer, deltage i en samlet arabisk delegation, eller lade palæstinensere blive indlemmet i den ægyptiske eller jordanske delegation.

Samtidig med dette inddrages Sovjet i form af et forslag om en fælles sovjetisk-amerikansk erklæring med det formål, at hver af supermagterne kunne lægge pres på deres respektive "klienter". For USA's vedkommende Israel, for Sovjets vedkommende Syrien og PLO. Begge parter udtaler her deres støtte til palæstinenserne "legitimate rights". Denne formulering var ny for amerikanerne, men blev accepteret "i bytte" for sovjetisk støtte til "normal peaceful relations". Ligeledes

Camp David-aftalen blev af mange opfattet som kulminationen på Carter-administrationens Mellemøst-diplomati. I virkeligheden satsede Carter på en samlet fredsløsning for den arabisk-israelske konflikt.

mente administrationen, at Sovjet havde opgivet tidligere krav om PLO-deltagelse og fuld israelsk tilbagetrækning, dvs. inkl. Øst-Jerusalem.

Reaktionen på fælles-erklæringen var overvældende og omgående. Både fra den pro-israelske lejr og højrefløjen, som så dette som en invitation til Sovjet, kom højlydte protester. I løbet af de første fire dage modtog Det hvide Hus 7.268 "protest"-telegrammer og 827 telefonopringninger.

Tre dage senere mødes præsident Carter og hans stab med den israelske udenrigsminister Dayan i New York. Dayan tilbyder Carter, at han kan berolige de amerikanske "gemytter", hvis de sammen udsender en israelsk-amerikansk "mod"-erklæring. Heri kommer det til at hedde, at alle tidligere aftaler mellem Israel og USA står ved magt, og at accept af den Amerikansk-Sovjetiske Fælleserklæring ikke er en forudsætning for sammenkaldelsen og gennemførelsen af Genevekonferencen. Det viste sig at blive dødsstødet for Carters initiativ.

I dybeste hemmelighed havde Ægypten og Israel dog allerede taget kontakt med hinanden nogle måneder forinden. Disse kontakter fortsætter og leder i november 1977 til præsident Sadats besøg i Jerusalem. Dermed var der sat en effektiv stopper for den internationale fredskonference, som Carter-administrationen i 10 måneder havde arbejdet så hårdt for. Resultatet blev i stedet Camp David-aftalen.

Med underskrivelsen af denne aftale endte politikken, der sigtede mod at skabe en samlet løsning, således med at blive et nyt trin i den trin-for-trin politik, som Carter-administrationen selv havde afvist.

Reagan-administrationens initiativer 1985-88¹²

Reagan-administrationen afviste i lang tid en international konference netop pga. spørgsmålet om Sovjetunionens rolle. Indtil midten af 80'erne så Reagan-administrationen primært Mellempøsten i lyset af dens forestillinger om opbygningen af "en strategisk koncensus" af provestlige lande rettet mod Sovjet. I dette "system" udgjorde Israel bolværket mod den sovjetiske trussel.

Inter-arabiske konflikter blev opfattet som en væsentlig større trussel mod amerikanske interesser end den arabisk-israelske konflikt. Den største trussel var de mere end 20 sovjetiske divisioner ved Irans nordlige grænse.

Indenfor rammerne af "den strategiske koncensus" fremsætter præsident Reagan dog d. 1. september 1982 sin såkaldte "Reagan plan" for den arabisk-israelske konflikt.

Baseret på Camp David-aftalens ideer om en overgangsordning for de besatte områder opfordrer Reagan-administrationen parterne til at genoptage den fredsproces, som Camp David-aftalen lagde op til. I Camp David-aftalerne havde den endelige status for de besatte områder imidlertid været noget uklar. Med Reagan-planen formulerer USA nu klart sine ønsker: USA er imod såvel israelsk anerkendelse af de besatte områder som en selvstændig palæstinensisk stat. Derimod foretrækker USA "some form of association between the West Bank, Gaza and Jordan".¹³ Forslaget blev afvist af alle parter mere eller mindre højlydt¹⁴.

Først efter valgene i Israel og USA ven-

der Reagan-administrationen i begyndelsen af 1985 på ny blikket mod den arabisk-israelske konflikt. For første gang siden 1977 var der atter i Israel en arbejderparti-statsminister, der ikke afviste land for fred princippet: Simon Peres. Peres skulle dog rotere med udenrigsminister Shamir i efteråret 1986. Fra Saudi Arabien, Ægypten og Jordan havde administrationen modtaget signaler, som blev opfattet som imødekommende. Baggrunden herfor var formentlig forventningerne til en genvalgt republikaners muligheder i Det hvide Hus, jvf. Eisenhower under Suez-krisen i 1956. Sidst men ikke mindst stod administrationen i 1985 med en fælles jordansk-PLO erklæring af 11. februar 1985. I erklæringen, underskrevet af PLO-formand Arafat og kong Hussein, forpligter de to parter sig til at arbejde sammen for en samlet fredsløsning baseret på fem principper: "Land for fred" i overensstemmelse med FN's resolutioner, en løsning på det palæstinensiske flygtningeproblem i overensstemmelse med FN's resolutioner, en løsning på alle aspekter af det palæstinensiske spørgsmål, samt "The right of selfdetermination for the Palestinian people. The Palestinians will exercise their inalienable right of self-determination when the Jordanians and the Palestinians can do so in the context of an Arab confederation, to be established between the two states of Jordan and Palestine". For at nå dette mål skal fredsforhandlinger finde sted i regi af en international konference, hvori sikkerhedsrådets fem permanente medlemmer og alle konfliktens parter skal deltage "including the PLO, the sole legitimate representative of the Palestinian people, within a joint delegation (a Jordani-

an-Palestinian delegation)"¹⁵.

Aftalen blev forhandlet af Yassir Arafat, som - iflg. kilder i PLO - umiddelbart efter mødte kraftig opposition, ikke kun indenfor PLO som helhed, men også blandt lederne i Arafats egen organisation, Fatah. Arafats stedfortræder Salah Khalaf (Abu Iyad) og lederen af PLO's politiske afdeling Farouk al-Kaddoumi (Abu Lutf) blev sendt til Amman for at genforhandle aftalen, hvorefter PLO's eksekutiv-komite d. 19. februar udsender et communique, hvori de afviser "the granting of mandates and representation or the participation in the right of representation to any other party..."

Endelig tilføjer communiqueet, at PLO's repræsentation ved konferencen er "in its capacity as the sole legitimate representative of the Palestinian people and on an equal footing with the parties concerned in the conflict"¹⁶.

Selvom man som udenforstående måske allerede burde have haft sine tvivl nu, så finder Reagan-administrationen, at der i denne alliance mellem Jordan og PLO er en mulighed, som bør udnyttes. De efterfølgende måneder ses derfor en heftig amerikansk aktivitet.

Administrationen ser i fælleserklæringen et jordansk-palæstinensisk forsøg på - langt om længe - at svare på Reagan-planen¹⁷. Begge parter har iflg. Reagan-administrationen erklæret, at deres fælles mål er skabelsen af en jordansk-palæstinensisk konføderation på det af Israel fra 1967 besatte land og Jordan. Og de har indvilget i at deltage i en fælles delegation indenfor rammerne af en international fredskonference.

Iagttagere med adgang til inderkredsen i State Department (Udenrigsministeriet) udlægger administrationens satsning på den jordansk-palæstinensiske fælleserklæring på følgende måde: "Hvad administrationen ønskede var en situation, hvor kong Hussein styrer bilen, mens Arafat sidder på bagsædet i en babystol med et plastic rat."¹⁸

Som et første skridt foreslog jordanerne, at Reagan-administrationen skulle forsøge at starte en dialog med en fælles jordansk-palæstinensisk delegation. Dette finder støtte hos Reagan-administrationen, som dermed kan udskyde den internationale konference med henvisning til, at det primære mål må være at få parterne til at tale sammen, dvs. direkte forhandlinger. En international konference kaldes ligefrem for "an exercise in political theatre"¹⁹.

Formentlig efter krav fra Jordan kommer den internationale konference imidlertid hurtigt på dagsordenen. I juni kan viceudenrigsminister Murphy nemlig fortælle kongressen, at State Department nu overvejer "how to devise a right one"²⁰.

Med andre ord: Administrationen undersøger mulighederne for en mere formel, paraplylignende konference.

I løbet af sommeren 1985 er der stor amerikansk aktivitet for at skabe en jordansk-palæstinensisk delegation, som kan accepteres af alle parter, især Israel. I august arrangeres der et møde mellem Richard Murphy og en delegation i Amman, men i sidste øjeblik trækker USA sig, formentlig pga. israelsk modstand. Administrationen lader forstå, at man kun kunne acceptere to af de foreslåede palæstinensere, nemlig Hanna Siniora og

Fayez Abu Rahme.

Sandsynligvis var det planen, at USA - efter møder med den fælles jordansk-palæstinensiske delegation - ville erklære sin fulde støtte til palæstinensisk "selvbestemmelsesret" (right to self-determination), samtidig med at PLO ville acceptere de amerikanske betingelser fra 1975: Anerkendelse af FN sikkerhedsrådsresolutionerne 242 og 338, Israels ret til at eksistere samt afvise terrorisme. Herefter kunne en dialog mellem USA og en fælles jordansk/PLO delegation begynde. Sidste skridt skulle så være en international "formel" konference-paraply, hvorunder israelerne kunne forhandle direkte med den fælles jordanske/PLO delegation. Dette passer med, at Peres allerede i slutningen af 1985 havde talt i positive toner om en eller anden form for "internationalt fo-um" eller "sponsorship" for direkte forhandlinger.

I oktober 1985 kommer så kapringen af det italienske krydstogtskib "Achille Lauro", hvorefter administrationen vælger ikke at presse den israelske regering til at acceptere den foreslåede delegation. I stedet ser det ud til, at den amerikanske administration satser på at skabe en israelsk labour fredsplattform.

Reagan-administrationen har dog ikke opgivet helt. I januar 1986 fører man påny forhandlinger for at få PLO til at anerkende resolution 242 som basis for forhandlinger med Israel. Fra PLO modtager administrationen tre forslag til formuleringer, som PLO er parat til at fremsætte som erklæringer forud for indkaldelsen til en international fredskonference. Alle tre forslag afvises fra amerikansk side med henvisning til, at Jordan afviser

dem. Ingen af formuleringerne ser dog ud til at leve op til amerikanernes ønske om en "klokkeren" anerkendelse af de amerikanske betingelser fra 1975.

Den 19. februar 1986 falder forsøgene så endelig til jorden. Et år efter indgåelsen af fælles-erklæringen mellem kong Hussein og formand Arafat meddeler kongen i en arrig tale, at han har opgivet sit forehavende. Arafat har, iflg. kongen, ikke holdt sit ord²¹. Hermed står det klart for Reagan-administrationen, at man har nået "the dead-end".

Indtil nu havde Reagan-administrationen "spillet dobbeltspil" i sin opposition til en international konference ved at satse på "en jordansk løsning" eller option indenfor rammerne af en international konference.

Et par måneder efter bruddet mellem kong Hussein og formand Arafat meddeler Simon Peres imidlertid, at Israel og Jordan siden bruddet har ført hemmelige forhandlinger. Samtidig bliver det *officielt* klart, at USA's opposition til en international fredskonference langsomt er blevet afløst af betinget støtte.

I løbet af sommeren 1986 bliver Sovjet også stille og roligt inddraget. I slutningen af juni mødes repræsentanter fra USA og Sovjet i Stockholm til "a frank review of Middle East policy", og i august holdes så det første officielle møde mellem Israel og Sovjet i 19 år. Mødet bliver fulgt op af et møde mellem Peres og udenrigsminister Schevardnaze i New York i september.

Hvad Sovjet sender af signaler eller indrømmelser på disse møder er fortsat uklart. Men forklaringen på USA's (og

Israels) ændrede holdning til en international konference skal givet også søges her.

Bestræbelserne kulminerer i april 1987. Den 11. april mødes udenrigsminister Peres og kong Hussein hemmeligt i London og underskriver et "document of understanding" for afholdelsen af en international fredskonference. De to underskrivere erklærer heri, at en fremtidig fredskonference ikke skal have nogen vetoret over deltagernes bilaterale beslutninger. Deltagelse i konferencen skulle være betinget af anerkendelse af de amerikanske betingelser fra 1975, og de permanente medlemmer af sikkerhedsrådet skal kun deltage i en ceremoniel åbning, idet de egentlige forhandlinger skal finde sted i regionale, bilaterale udvalg. Palæstinenserne skulle indlemmes i den jordanske delegation.

Der var kun et "aber dabej" ved erklæringen: Simon Peres var ikke længere leder af den israelske regering. Den 10. oktober 1986 roterede Peres med Shamir og blev dermed udenrigsminister. Alligevel har amerikanerne tilsyneladende fortsat med at støtte Peres. Dette ses også af det slet skjulte plot i erklæringen. Nemlig at USA skal fremstå som "ophavsmand" til ideen. Bag facaden synes der dog at være uenighed om, hvorvidt USA skal støtte dette labour plot. Iflg. nogle kilder var der planer om, at udenrigsminister Schultz skulle tage til Mellempøsten og presse Shamir til at acceptere en international fredskonference baseret på London-aftalen. Administrationen konkluderer dog, at plottet er for tæt på grænsen til indblanding i interne, israelske anliggender. Fra arabisk side og moderat israelsk side bliver administrationen anklaget for endnu

en gang at afstå fra at udnytte sin styrke overfor den israelske regering, og dermed styrke Shamir og Likud, som endnu en gang har vist, at de tør stå fast overfor amerikanerne.

I slutningen af 1987 gør Schultz et sidste forsøg på at få Shamir til at acceptere en begrænset form for internationalt "sponsorship" i form af en fælles sovjetisk-amerikansk "sponsorering" af forhandlinger mellem Jordan og Israel. Dette afvises også af Jordan. Med valg forude i november 1988 i såvel USA som Israel opgives forehavendet.

Netop som amerikanerne og israelerne havde indstillet sig på, at det heller ikke skulle blive til noget denne gang, og mens de arabiske stater var mere optaget af Golfen, og PLO nærmest følte sig tilsidesat, startede i december 1987 i Gaza, hvad der hurtigt skulle få navnet *intifada'en*.

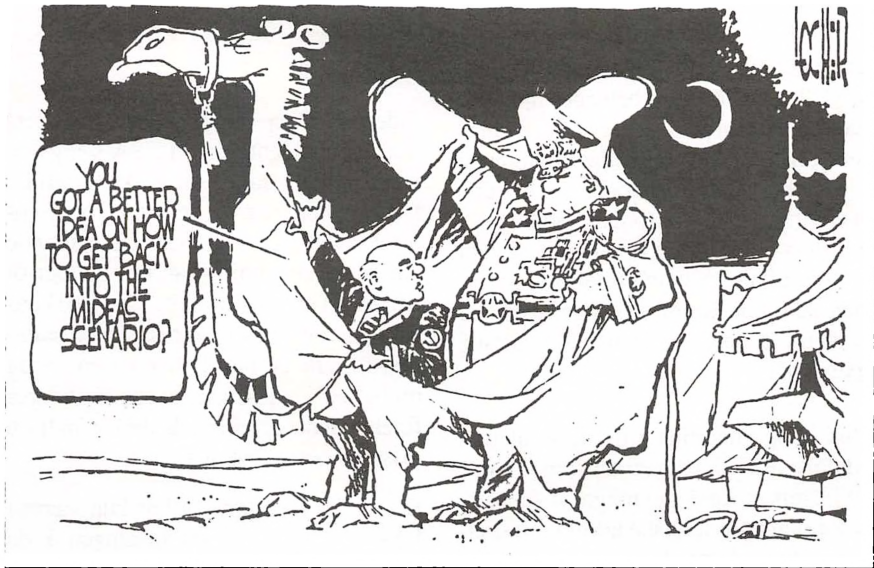
I januar 1988 erkender israelerne overfor amerikanerne, at de står overfor en helt ny situation. Ægyptens præsident Mubarak fortæller amerikanerne, at de står overfor et fænomen, der kan føre til en radikaliserings i hele regionen, og opfordrer amerikanerne til at genoptage deres fredsbestræbelser. Det samme gør palæstinenserne i de besatte områder i et brev i slutningen af januar fra Hanna Siniora og Fayez Abu Rahme. Brevet er bilagt 14 konkrete punkter, hvorpå palæstinenserne finder, at deres situation under besættelsen kan forbedres. På hjemmefronten bliver administrationen også opfordret til at tage initiativet.

TV's dækning af den israelske forsvarsminister Rabins lov og orden-politik med tæv og benbrækning førte til kritik og

opfordringer fra det amerikansk-jødiske samfund. Fra amerikansk-jødiske ledere og israelske arbejder og venstrefløjspolitikere bliver Schultz opfordret til at handle. Dette sker samtidig med at administrationen i januar modtager et brev fra Shamir, som tolkes som et signal om en opblødning i spørgsmålet om selvstyre for palæstinenserne.

Efter en vis modstræben, to rejser til området og to måneders overvejelser præsenteres så endelig det såkaldte "*Schultz initiativ*". I modsætning til tidligere var Sovjet, Syrien og "udvalgte" palæstinensere inddraget fra begyndelsen.

Målet blev nu fra begyndelsen også angivet som "en samlet fredsløsning". Initiativet præsenteres i form af enslydende breve til den israelske og jordaniske regering. Heri foreslår Schultz, at bilaterale forhandlinger mellem Israel og dets naboer påbegyndes snarest. Forhandlingerne skal være baseret på FN sikkerhedsrådsresolutionerne 242 og 338. Dagsorden og procedurer overlades det til parterne at diskutere. Med hensyn til forhandlinger med palæstinenserne foreslås det, at disse finder sted indenfor rammerne af bilaterale forhandlinger mellem Israel og en jordanisk-palæstinensisk delegation. Disse forhandlinger skal tage deres udgangspunkt i en forhandling af en overgangsordning (transitional period) for de besatte områder, og forventes afsluttet inden seks måneder. Syv måneder efter forhandlingernes start skal forhandlinger om de besatte områders endelige status (final status) påbegyndes, og disse skal være afsluttet inden et år. Disse forhandlinger er ikke afhængige af udfaldet af forhandlingerne om en

© 1991 LOCHER—CHICAGO TRIBUNE

Her er en amerikansk bladtegners forklaring på Sovjets "tilbagevendning" til den mellemøstlige scene.

overgangsordning, men vil begynde før denne ordning træder i kraft. Overgangsperioden vil begynde tre måneder efter indgåelsen af en aftale og vil vare tre år. For at sikre en hurtig afslutning vil USA spille en central rolle i forhandlingerne, og USA vil derfor også fremsætte sine egne udkast til aftaler mellem parterne. To uger før de bilaterale forhandlingers start vil der blive afholdt en international fredskonference under foresæde af FN's generalsekretær og med deltagelse af de fem permanente medlemmer af sikkerhedsrådet og alle parter i den arabisk-israelske konflikt, som accepterer de amerikanske betingelser fra 1975. Palæstinenserne vil dog være repræsenteret i en fælles jordansk-palæstinensisk delegation. Det står de enkelte delegationer frit at rapportere om forløbet af deres forhandlinger til den internationale konference, men konferencen har ingen myndighed til at diktere løsninger eller

afgive veto over indgåede aftaler. Schultz afslutter forslaget med at anføre, at det skal betragtes som et helt og sammenhængende forslag (an integral whole). Med andre ord: "Take it or leave it."

Forslaget blev afvist af den israelske regering, selvom Peres bød det velkommen. Hans støtte kom dog næppe som nogen overraskelse, idet en del elementer netop var Peres egne forslag. PLO kritiserede den rolle de blev tildelt som "Jordans lillebror". Valget i Israel og USA sætter imidlertid igen en stopper, selvom nogle udlægger det som om at formålet med forslaget netop var at give det israelske arbejderparti et konkret forslag at gå til valg på.

Schultz-initiativet repræsenterer også det klareste eksempel på den type af en international fredskonference, som Reagan-administrationen kunne acceptere efter i

lange perioder helt at have afvist ideen. Modellen må nærmest betegnes som rent ceremoniel. En *paraply-konference* meget lig Kissingers oprindelige konference i 1973. For administrationen var det primære formål at få Jordan inddraget i fredsprocessen. Både for at kunne indgå en fredsftale mellem Israel og Jordan, men ikke mindst for at kunne opnå "en jordansk løsning" på det palæstinensiske spørgsmål.

Med kong Husseins afbrydelse af forbindelserne til palæstinenserne i juli 1988, mister forslaget meget af sin værdi for den amerikanske administration. USA bliver dermed "tvunget" til at involvere PLO.

Mens Reagan-administrationen er godt på vej ud af døren, kommer så gennembruddet. PLO accepterer endelig USA's betingelser for at starte en dialog, nemlig betingelserne fra Kissingers 1975-aftale med israelerne.

Ligesom med Schultz-initiativet ser det igen ud til at være på amerikansk-jødisk initiativ. Vi ved dog fortsat meget lidt om, hvad der foregik i 1988. Værd at bemærke er det blot, at gennembruddet ikke finder sted med den amerikanske administrations hjælp. For det andet: At det i høj grad er drevet af amerikanske jøder. Og her står vi så ved den store ironi: De pro-israelske kræfter, som tidligere havde fremstået som en mere samlet front mod amerikanske initiativer for at nå til et gennembrud, er de samme som i slutningen af firserne fører an i åbningen af dialogen med PLO. Intifadaen havde åbenbart sin virkning i USA.

Konklusion

Siden 1973 er udtrykket "fredsprocessen" blevet identisk med USA's engagement i den arabisk-israelske konflikt. USA's interesser var og er først og fremmest stabilitet i regionen. De skiftende amerikanske administrationer har derfor engageret sig i den arabisk-israelske konflikt, når de har set en trussel mod stabilitet i området, når de har set en særlig mulighed for politisk succes med deres forehavende og/eller når de har haft en "vision" om en løsning.

En samlet fredsløsning har kun været i USA's interesse, hvis løsningen i de amerikanske administrationers øjne vittterligt ville føre til fred, stabilitet og økonomisk udvikling. En samlet løsning, der ville føre til oprettelsen af en selvstændig palæstinensisk stat under PLO-ledelse, blev derfor ikke anset for at være i USA's interesse, idet en sådan, iflg. amerikanerne, ikke nødvendigvis førte til fred, end-sige stabilitet eller økonomisk udvikling.

USA's støtte til en international fredskonference, som en måde hvorpå parterne kunne nå til enighed om en samlet fredsløsning, har siden 1975 været betinget af Sovjets rolle og løsningen af spørgsmålet om palæstinensisk deltagelse.

Den internationale fredskonference bliver derfor kun acceptabel i takt med, at Sovjets begrænsede rolle bliver klarlagt, og USA ser muligheder for at løse spørgsmålet om palæstinensisk repræsentation på en for USA acceptabel måde. Det er på disse spørgsmål, fredsprocessen "går i stå".

Bent Graff

Noter

1. Artiklen er baseret på et foredrag i Historisk Samfund, 20/3 1991.
2. Se: Bernhard Reich: *The U.S. and Israel: Influence in the special relationship*, New York 1984, tabel 5.1 s. 188 smt Conni de Boer: *The Polls: Attitudes towards the Arab-Israeli Conflict*, i: *Public Opinion Quarterly* no. 47, 1983, s. 121-131.
3. Kilde: Nimrod Novik: *The United States and Israel*. London 1986. Tabel 8, s. 24.
4. Kilde: *American Jewish Yearbook*. For en detaljeret oversigt se f.eks. 1976, s. 230-232. I *American Jewish Yearbook* findes også en oversigt over de amerikansk-jødiske organisationer.
5. Kilde: Reich s. 194.
6. Kilde: Gabriel Sheffer: *The uncertain future of American Jewry-Israel relations*, i: *Jerusalem Quarterly* no. 32, 1984.
7. Se: James Lee Ray: *The future of American-Israeli Relations*, University Press of Kentucky 1985, s. 30 og Seth P. Tillman: *The United States in the Middle East*. Bloomington, 1981, s. 68 og Steven L. Spiegel: *The Other Arab Israeli Conflict*. Chicago 1985, s. 7.
8. Se: William B. Quandt: *Camp David: Peacemaking and Politics*, Washington 1986, s. 6-30.
9. Se: Henry Kissinger: *Years of Upheaval*, New York 1982, s. 747.
10. *ibid.* kap. 17, note 5, s. 1249: "Memorandum for the President from secretary Kissinger", 19. dec. 1973.
11. Gennemgangen af Carters 1977 initiativ bygger på mit speciale: *Fra Geneve til Jerusalem. Et forsøg på afdækning af Carter-administrationens politik for en samlet fredsløsning i Mellemøsten i perioden januar til november 1977*. Københavns Universitet, nov. 1987. Specialet bygger på kildemateriale fra The Carter Library i Atlanta, Georgia, primært "The White House Central File" og "The Stuart Eisenstat File". Endvidere har jeg i stort omfang brugt egne interviews med medlemmer af administrationen og ledere af jødiske organisationer samt div. erindringer, kongreshøringer etc.
12. Hvor intet andet er anført bygger det følgende på: Congressional Research Service/Mark, Clyde R.: *Middle East Peace Proposals*, Dec 6, 1988 update. CRS, Washington 1988; *American Jewish Yearbook* 1987, 1988, 1989; *American Jewish Committee*, New York; *Strategic Survey* 1985/86 ff: *The Middle East and the Gulf*. The International Institute for Strategic Studies, London; Kenneth Stein: *The Palestinian Uprising and the Schultz Initiative*. *Middle East Review*, vol. 21, no. 2, Winter 1988/89 s. 13-21. Martin Indyk: *Reagan and the Middle East: Learning the Art of the Possible*. SAIS Review winter/spring 1987 s. 111-139. Hermann F. Eilts: *Revisiting the Middle East Peace Process: An International Conference*, i *Middle East Insight* 1987 s. 4-13; William B. Quandt, et al: *The Middle East: Ten Years after Camp David*. Washington D.C. 1988. Endvidere er anvendt en række kongreshøringer samt egne interviews.
13. For den fulde tekst se *New York Times* d. 2. sept. 1982.
14. Den Arabiske Liga mødtes i Fez d. 9. sept., hvor den udtaler sin støtte til en selvstændig palæstinensisk stat med Jerusalem som hovedstad. Endvidere støtter Den arabiske Liga for første gang Sikkerhedsrådets garantier til *alle* stater i området.
15. *Agreement between Jordan and the Palestine Liberation Organization*, Feb. 11, 1985. Cit. fra Quandt: *The Middle East: Ten years after Camp David*, Washington, D.C. 1988, app. F s. 473.
16. *Communique of the Executive Committee of the PLO*, Feb. 19, 1985 on the plan of joint Palestinian action. Cit. fra *Journal of Palestine Studies* vol. XIV no. 3, 1985 s. 204, baseret på materiale modtaget fra The Palestine information Office, Washington, D.C. Feb. 19, 1985. (The Palestine Information Office var den uofficielle PLO-repræsentation i Washington, D.C.)
17. Dette til trods for at PLO communiqueet af 19. febr. udtrykkeligt afviser "all plans of capitulation and separate deals, such as the self-rule-plan, the Camp David Accords, the Reagan Initiative and Security Council Resolution 242, which do not constitute a sound basis for a just solution which guarantees the national rights of the Palestinian people".
18. Interview med Martin Indyk, Washington, D.C. d. 13. dec. 1988.
19. Citat fra kongres-høring med vice-udenrigsminister Richard W. Murphy. Se: "Developments in the Middle East, April 1985". Hearing before the subcommittee on Europe and the Middle East of the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, 99th Congress, 1. session, April 4, 1985.
20. Ditto fra 19. juni, 1985.
21. Der er blevet fremsat mange spekulationer om, hvad der førte til bruddet. En af de oftest fremsatte forklarer bruddet med uoverensstem-

melser mellem kong Hussein og formand Arafat om arvefølgen til ledelsen af den Jordansk-Palæstinensiske Konføderation. Fra PLO-side forklares bruddet med manglende amerikansk støtte til palæstinensisk selvbestemmelse ("right to self-determination").

NEFA Dokumentation -en anmeldelse

ved cand. mag. Jørgen Mikkelsen, kandidatstipendiat ved Historisk Institut, Københavns Universitet.

NEFA Dokumentation er et bibliografisk tidsskrift om nordisk litteratur inden for etnologi og folkloristik. Da udvælgelseskriterierne er meget brede, omfatter det også en del litteratur, der kun har begrænset berøringsflade til de to fag. Og det er ikke bare litteratur for fagfolk, men i høj grad også for almindeligt historisk interesserede.

Bibliografiene bygger på en gennemgang af ca. 350 tidsskrifter og årbøger, og selv mange ganske små artikler er sluppet igennem nåleøjet. Bibliografiene er lette at bruge takket være gode registre på navne, emner og topografi. Der er blot et enkelt minus: NEFA Dokumentation er endnu ikke nået længere end til at registrere litteraturen fra 1987. Måske er den omhyggelige indsamlings- og registreringsproces en af årsagerne til dette.

NEFA Dokumentation nr. 72 er et tema-nummer om studieordninger på de etnologiske og folkloristiske universitetsinstitutter i de nordiske lande. I dette nummer er der tillige oversigter over specialafhandlinger fra de pågældende institutter.

Jørgen Mikkelsen

NEFA Dokumentation nr. 12-14. Udgivet af NEFA Nordens dokumentationsudvalg 1989, 90 og 91. Ekspedition: Museumstjenesten, Sjørupvej 1, Lysgård, 8800 Viborg, tlf. 86 66 76 66. Pris: 110 kr. pr. nr. (90 kr. for studerende).

Stænder og magtstat - en anmeldelse

Leon Jespersen og Asger Svane-Knudsen: "Stænder og magtstat. De politiske brydninger i 1648 og 1660", anmeldt af cand. phil. Michael Bregnsbo. Anmelderen er kandidatstipendiat ved Institut for økonomisk historie, Københavns Universitet.

Håndfæstningen i forbindelse med Frederiks III's tronbestigelse 1648 og dens kassation tolv år efter ved indførelsen af arvekongedømmet (og enevælden) i 1660 er skelsættende, men også omdiskuterede, begivenheder i Danmarkshistorien. Mange af vore mest fremtrædende historikere har beskæftiget sig indgående med at fortolke begivenhedsforløbet, dets sammenhænge og årsager. Værket er endnu et bidrag hertil. Det består formelt af tre selvstændige artikler, to om begivenhederne 1648 forfattet af Leon Jespersen (LJ), og én om 1660 af Asger Svane-Knudsen (ASK).

Værket har imidlertid et klart helhedspræg. Forfatterne tolker nemlig de politiske begivenheder i henholdsvis 1648 og 1660 i lyset af resultaterne af de seneste mere end tyve års socialhistoriske forskning i det 17. århundredes krise og problematikken om magtstatens fremkomst. Disse forskningsresultater går - kort fortalt - ud på følgende: Ny militærteknologi nødvendiggjorde et meget stort antal soldater med udstyr, hvad der igen nødvendiggjorde meget store økonomiske ressourcer til at finansiere dette, og ingen andre instanser end en stærk, centraliseret stat var stærke nok til at klare en sådan opgave. Hidtil havde statens organisation og virkefelt været meget begrænset, den

havde stort set kunnet hvile i sig selv, kongen fik tildelt jordegods (domæner), der skulle kunne finansiere underhold for ham og hans hof, og i tilfælde af krig skulle adelen stille med rytteri. Men massehærene nødvendiggjorde nu permanent pålæggelse af skatter på befolkningen i hidtil uset omfang. Skattetrykket voksede hurtigere end samfundets produktion, og denne omfordeling fra den private til den offentlige sektor fik stærke sociale konsekvenser. Dette kaldes overgangen fra minimumstat til magtstat. Magtstat defineret som "en offentlig statsmagt med monopol på magt-anvendelse og autoritet, og som tillige (har) militære, bureaukratiske og andre midler til at håndhæve dette monopol" (LJ s.19).

I den første artikel påviser LJ, at adelen ikke var nogen ensartet, kompakt blok. Der var på den ene side rigsrådet, hvis medlemmer i vid udstrækning identificerede sig med centralmagten og derfor fandt et omfattende forvaltnings- og militærapparat nødvendigt, også selv om det medførte øgede byrder på deres egne standsfæller. Desuden var den ikke uinteressert i embeder i statens tjeneste. På den anden side var der den udenråds adel, der stillede krav om besparelser på statens udgifter og forlangte, at de skatter, der skulle betales, blev indbetalt til og

administreret af en regional adelig landkommissær. Denne landkommissærinstitution betragtedes som en protestbevægelse fra den menige adels side.

Frederik III's håndfæstning 1648, hvor kongens beføjelser blev stærkt indsnævret, er i historieskrivningen blevet anset som "adelsvældens" kulmination, et forsøg på at rulle tiden tilbage til tidligere tiders minimumstat. Ved påvisningen af uenigheden mellem den indenråds og den udenråds adel, og at den udenråds adel ikke kom igennem med så mange af sine decentraliserings- og besparelseskrav i forhandlingerne med rigsrådsadelen forud for håndfæstningen, viser LJ imidlertid, at 1648-håndfæstningen ikke blot pegede tilbage, men i høj grad også frem mod den magtstat, der blev en realitet i 1660.

I den følgende artikel gennemgår LJ rigsrådsvalget 1648, hvor hele adelen for første gang havde valget, og hvor ialt 5 rigsråder skulle vælges. På grundlag af det bevarede afstemningsmateriale kortlægges stemmeafgivning og vælgeradfærd, og konklusionen bliver, at de ovennævnte interesse modsætninger inden for adelsstanden tydeligt kom til udtryk ved dette valg.

ASK fremsætter en ny og spændende tese om begivenhedsforløbet og årsagerne i forbindelse med stændermødet i København 1660, det møde der endte i indførelsen af arvekongedømmet og i konsekvens heraf enevælden. Ifølge ASK var heller ikke borgerstanden nogen kompakt og enig blok, men opsplittet i tre partier. Det største og stærkeste af disse partier, "de konjurerede" under ledelse af Københavns borgmester Hans Nansen

og gejstlighedens førstemand, biskop Hans Svane samt borgerdeputerede fra en del andre købstæder havde allerede inden stændermødets start aftalt strategien med kongen og nogle af hans hofembedsmænd. Den gik ud på at fremtvinge et sammenbrud i stændernes forhandlinger for at udmanøvrere og kompromitere adelen og derved at få skabt basis for indførelse af arvekongedømme. Disse konjurerede borgere havde interesse i en fortsat udvidelse af statens virkefelt, da de ville kunne profitere heraf i form af leverancer og lån til staten og af embeder i magtstatens forvaltning.

Splittelsen mellem adel og borgerstand brød ud i lys lue i anledning af forslaget om en konsumtionsafgift på en række varer for at rette op på finansnøden oven på svenskekrigene; adelens andel af byrderne var her det springende punkt. Men borgerstanden i 1660 var ligeså lidt som adelen i 1648 en kompakt blok med fælles interesser. Foruden "de konjurerede" var der mindre grupper af købstadsrepræsentanter, der så med uvilje på statens ekspansion i almindelighed og på konsumtionsafgiften i særdeleshed. Disse borgergrupper ønskede tværtimod indskrænkninger i statens aktiviteter så vidt som muligt og følgelig lettelse i skatte- og ikke mindst indkvarteringsbyrderne, altså minimumstaten. Det lykkedes imidlertid "de konjurerede" at forene repræsentanterne for borgerstanden mod adelen. Pladsen tillader mig ikke at redegøre for det spegede begivenhedsforløb på stændermødet 1660, som ASK skildrer grundigt og detaljeret. Her skal kun fremhæves hans "opklaring" af mordet på den adelige ritmester Christian Ulrik Steensen den 23.09.1660 (s.162-

169), et mord der sættes ind i den politiske sammenhæng. Desuden skildringen af forhandlingerne om konsumtionsafgiften, hvor det ses, at skatte- og afgiftspolitik, der også har adfærds- og forbrugsregulerende sigte, ikke er nogen opfindelse fra det 20. århundrede (s. 141ff., 154 og 175).

Til slut nogle bemærkninger om begrebet "magtstat". Ordet stammer fra den preussiske historikerskole fra 1800-tallet og er introduceret i Danmark af LJ (begrebet var genstand for diskussion ved den 19. nordiske historikerkongres i 1984). Tidligere benævntes minimumstat/magtstat-problematikken som overgang fra domænestat til skattestat, men denne betegnelse afviser LJ ud fra den opfattelse, at disse termer kun dækker del-aspekter af problematikken. Det skal ikke nægtes. Men udtrykket "magtstat" kan til gengæld virke som en tautologi ("dobbelt-konfekt"), thi er formålet med en hvilken som helst statsdannelse da ikke magtudøvelse under en eller anden form?

Det skal retfærdigvis tilføjes, at LJ til fulde selv er klar over mulige selvmodsigelser heri og selv anfører, at hans magt-

statsbegreb "(derfor) angiver ... nok så meget et program og et mål som en realitet" (s. 20) samt at strukturerne "naturligvis (er) vigtigere end navnet, og magtstatsbegrebet, der behøver en yderligere præcisering, bør naturligvis kun anvendes så længe, det har nytte som analyseredskab" (s. 19).

Disse kommentarer skal imidlertid på ingen måde overskygge det faktum, at værket ved påvisningen af den socio-økonomiske baggrund for de politiske begivenheder, særlig modsætningsforholdene og nuancerne inden for adelen og borgerstanden, bidrager til en nytolkning af enevældens indførelse og begivenhederne op til da. Og så er værket klart og overskueligt disponeret og skrevet på godt dansk!

Michael Bregnsbo

Jespersen, Leon & Svane-Knudsen, Asger: Stænder og magtstat. De politiske brydninger i 1648 og 1660. Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 116, Odense, 1989. Kr. 198.00

Københavns Søforsvar 1807

*Af cand. phil. Henrik Saxtorph,
arkivar ved Grønlands Nationalmuseum og Arkiv.*

Den 5. september 1807 kl. 4 om morgenen blev Vor Frue Kirke skudt i brand af briterne. Tre dage før var Københavns bombardement begyndt for at tvinge byens højstkommanderende, generalmajor Ernst Peymann, til kapitulation og udlevering af flåden.

Tiden er Napoleonskrigene, hvor det indtil nu var lykkedes Danmark at være neutral, hvilket betød, at vores handelsflåde i princippet frit kunne besejle de krigsførende landes havne. Frankrig forsøgte imidlertid også at føre økonomisk krig ved den 21. november 1806 i Berlin at udstede et dekret om isolering af Storbritannien. Dekretet medførte ikke den store ændring af forholdene for neutrale lande som Danmark. Den 7. januar 1807 besluttede den britiske regering så, at de neutrale lande skulle forbydes at besejle havne, hvortil britiske skibe ikke havde adgang; den danske regering opfattede denne "order of council" som en hindring for neutralitetshandlen, og derfor protesterede den danske chargé d'affaires, J. G. Rist, gentagne gange over for den britiske regering.

I marts 1807 blev et nyt britisk ministerium dannet, hvilket medførte et afbræk i forbindelsen til ambassadøren i Danmark. Den 10. juli modtog denne en skarp note om ikke at have indberettet om den danske flåde. Det havde den kommende ambassadør i Wien, Lord Pembroke, derimod, da han var på gennemrejse i København. Han havde hævdet, at

flåden var under klargøring. Samtidig havde den nye britiske udenrigsminister, George Canning, modtaget informationer om, at Storbritanniens allierede, Rusland, havde lidt nederlag til Frankrig og derfor indledt fredsforhandlinger i byen Tilsit. Endvidere var Canning blevet advaret om, at Holsten ville blive besat af franske tropper.

Det er mindre væsentligt om informationerne var korrekte. Canning troede, at de var det, samtidig med at han var skeptisk over for den danske regerings vilje til at forsvare sig mod Frankrig, netop fordi Danmark havde protesteret mod order of council, men ikke mod det franske Berlin-dekret. Derfor besluttede den britiske regering at sende en flådestyrke til området syd for Rügen for at sikre tilbagetrækningen af de britiske styrker, der var her for at støtte svenskerne i kampen mod Napoleon. Imidlertid indløb fortsat alarmerende meldinger om "Freden i Tilsit", der som konsekvens ville få, at Napoleon fik frigivet væsentlige hærenheder, som kunne sendes mod Danmark for at tage den danske flåde i besiddelse som erstatning for Frankrigs ødelagte flåde. Den britiske regering besluttede nu at kræve den danske flåde udleveret for at sikre, at den ikke blev brugt mod britisk skibsfart i Østersøen.

Kravet skulle fremsættes for den danske regering ad diplomatisk vej, imedens en angrebsstyrke under kommando af admiral Gambier og generalløjtnant Cath-

cart blev samlet i de danske farvande.

Diplomatiets opgave blev fordelt mellem to gesandter. Sir Brooke Taylor skulle afløse den hidtidige ambassadør i København og over for den danske regering bortforklare formålet med den britiske flådes tilstedeværelse i de danske farvande i et forsøg på at hindre en dansk mobilisering.

Fjenden observeres

Den britiske flåde blev observeret af vagtposten ved Storebælt og af vagtskibet Frederiksværn i Øresund, hvilket blev meddelt admiralitetet, der videre-sendte oplysningerne til Kronprinsen. Han opholdt sig i Kiel nær hæren som højstkommanderende for de væbnede styrker, der var samlet ved landegrænsen mod syd for at imødegå et eventuelt fransk angreb.

Kronprinsen beordrede derfor den 7. august admiralitetet til hurtigt at opstille et forsvar ved at armere den flydende og den faste defension, hvorimod han ikke fandt det nødvendigt at klargøre flåden. Københavns søforsvar blev hermed sat i beredskab, og ordren kan derfor karakteriseres som en mobiliseringsordre.

Den 8. august indfandt den anden britiske gesandt, F. J. Jackson, sig hos Kronprinsen i Kiel for at kræve flåden udleveret. Imidlertid henvistes han til regeringen og Kongen, den gale Christian VII, i København. Da Jacksons rejse hertil blev forsinket, lykkedes det Kronprinsen at nå hovedstaden to dage før ham, nemlig den 11. august.

Kronprinsen beordrede nu etableret en samlet kommando over sø- og landetaten med Peymann som højstkommanderen-

de og generalmajor Bielefeldt og kommandør Steen Andersen Bille som næstkommanderende. I denne ordre, der kan karakteriseres som et direktiv, bestemte Kronprinsen, at København skulle forsvare sig til det yderste. Om morgenen den næste dag forlod Kronprinsen igen København sammen med Kongen, regeringen og centraladministrationen.

Artiklens formål

Københavns bombardement blev et knusende nederlag for dobbeltmonarkiet Danmark-Norge. Nederlaget huskes i dag som skellet mellem en rig handelsperiode: den florissante tid, og en økonomisk fattig, men kulturelt rig periode: guldalderen; men ellers er bombardementet oftest sammenblandet med Slaget på Reden i 1801. Ikke mange historikere har beskæftiget sig med Københavns bombardement, formentlig fordi egne nederlag er for tunge at skrive om. Hvis vi imidlertid lader admiral Gambiers og kommandør Billes journaler, skibenes logbøger og den enkelte chefs indberetninger fortælle, vil vi se, at forsvaret af København nok var en håbløs kamp imod en mægtig fjende og imod en ineffektiv kommandofordeling, men også præget af ihærdig forsvarsvilje. Tilsvarende havde også fjenden besværligheder at slå med: manglende geografisk kendskab til Øresund og et konstant tidspres. Ganske vist kan Københavns bombardement henregnes til den britiske militærhistories succeser, men prisen herfor var en terrorbombning, som samtiden ikke accepterede. I britisk historie huskes Københavns bombardement ikke.

En nyere vurdering af Københavns Søforsvar i 1807 har således manglet, lige-

som det ikke tidligere er blevet klarlagt, hvorfor flåden blev udleveret i stedet for at blive ødelagt. Vurderingen giver os en bedre viden om dette kapitel i dansk militærhistorie og er samtidig et eksempel på enevældens uselvstændige embedsmænd.

Krigen

Kronprinsen havde beordret, at både Bielefeldt og Bille skulle være næstkommanderende i Københavns generalkommando, men ledelsen blev mere og mere overtaget af Bielefeldt, efter at Peymann var blevet såret. Derfor gled Bille i baggrunden som en faktisk 3. kommanderende, men da han var den eneste søofficer i generalkommandoen og den reelle leder af admiralitetet, var han de facto også chef for sødefensionen. Endvidere var han den ældste aktive søofficer. Det betød, at søetatens andre chefer rapporterede til Bille, idet den i tjeneste og alder ældre chef for Holmen, kommandør Kjerulff, også accepterede Billes position. Derefter blev Peymann informeret af Bille.

Søforsvaret blev opdelt i en fast defension og i en flydende, der bestod af blok-skibe* samt i en bevægelig defension bestående af en bombardérdivision og kanonbåde, som det var besluttet i flådeplanen af 1806 at bygge for at skabe en kystforsvarsflotille, der kunne samarbejde med hærstyrkerne. Kun en begrænset del af dette kystforsvar var færdigt i 1807. Bombardérdivisionen bestod af ialt 20 fartøjer fordelt på 3 mortérbarkasser*, 1 mortérchalup* og 16 bombardérpramme. Kronprinsen havde ment, at mortérrerne til barkasserne var vigtige, men da der kun fandtes 3 barkasser, fik Bille

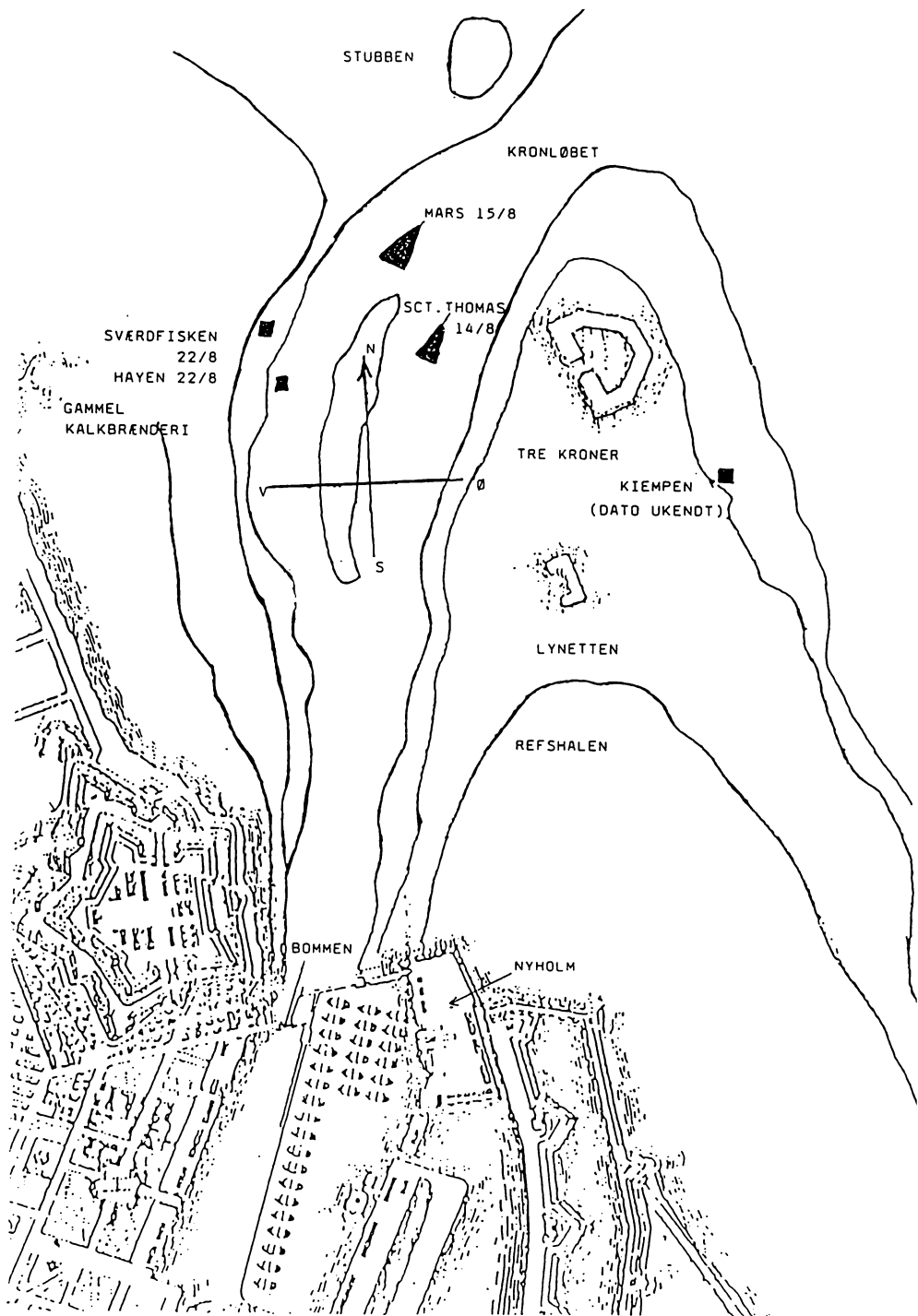
indrettet 16 pramme hver med en mortér, ligesom Peymann blev anmodet om at stille 16 artilleriofficerer og 448 konstabler til rådighed; endvidere udbad Bille sig 140 soldater og 10 underofficerer til den øvrige defension på Reden.

Forsvaret svarede til forsvarsplanerne fra tiden op til briternes angreb i 1801 og byggede på, at angrebet også nu kom fra søsiden. Men dette angreb udeblev. Trekroner meldte den 17. august, at afstanden til den fjendtlige flåde var for stor til, at mortérrerne kunne række, og Prøvestenen rapporterede den 20., at nok kastede de britiske bombardérskibe nogle bomber, der faldt i vandet mellem blokskibene og landet, men intet vigtigt var hændt!

Den 3. august havde Admiral Gambier passeret Kronborg under behørig salut. På vagtskibchefen kaptajn Gerners forespørgsel oplyste Gambier, at han var uvildende om sin opgave og om længden af opholdet, da det ville afhænge af omstændighederne. Gerner accepterede svaret, men hvis han havde forsøgt at presse Gambier, ville denne kun have tilføjet, at han handlede på egen hånd, og at han ville afvente ordrer fra London inden en evt. tilbagetræning. Gambier var nemlig beordret til at svare sådan for at give sin regering mulighed for at ændre politisk kurs. Men Gerner spurgte ikke.

Gambier isolerede Sjælland ved en flådeblokade, så de danske tropper i Jylland og på Fyn ikke kunne overføres. Efter yder-

Ill.p. 25: Således blev indløbet til Københavns Havn, kaldet Kronløbet, sikret af den flydende defension inden den 23. august. Datoerne angiver tidspunktet for det enkelte skibs placering. Ved Nyholm ses flodens leje og Bommen ind til Københavns Inderhavn, der dermed lukkes.

yderligere ordre fra London blev hærenheder sat i land ved Vedbæk den 16. august, men da den britiske transportflåde fra Rügen lå stille ved Københavns Red pga. vindstille, blev landsætningen fortsat ved Charlottenlund. Den pågik stadig den 25. august.

For at de mange tropper og det omfattende materiel kunne landsættes sikkert, blev en landsætningsbrigade dannet. Den bestod af 2.820 mænd og et antal mindre skibe under ledelse af Captain Peter Puget fra orlogsskibet Goliath.

Den britiske flådestyrkes opgave var at sørge for transporten og for landsætningen. Da denne del af operationen var vellykket overstået, blev de bombardérskibe, der var anvendt til at sikre landsætningen, anvendt som supplement i selve bombardementet af København. Men Gambier og Cathcart baserede ikke angrebet på flådestyrker. Farvandet ved København var ikke det sted, krigen skulle udkæmpes.

De danske kanonbåde kom alligevel ofte i kamp med fjenden ved at understøtte hærens udfald, beskyde fjendens opførelse af kanonbatterier ved bl.a. Svanemøllen og endelig i aktioner, der bedst kan karakteriseres som raids.

Således observerede chefen for kanonbådene og blokskibene, kommandørkaptajn Krieger, den britiske landsætning den 18., hvorefter han angreb med kanonbådene, men da fjenden åbnede kraftig ild, blev angrebet slået i stykker. I de næste dage forsøgte danskerne at hindre briterne i at få fodfæste på kysten ved Svanemøllen, ligesom nogle få fjendtlige handelsskibe blev opbragt.

Søndag den 23. august kl. 11 indledte Københavns søforsvar sit væsentligste angreb for at bevare herredømmet over indsejlingen til Københavns Havn. Bombardérdivisionen beskød de fjendtlige batterier ved Svanemøllen, hvilket blev imødegået af batterierne og den før-omtalte landsætningsbrigades bombardér- og kanonbrigge. Da Trekroner og den flydende defension dækkede bombardérdivisionen, forstærkede fjenden sine forsvarsstyrker.

Krieger lod da kanonbådene angribe, og derfor måtte landsætningsbrigadens chef, Peter Puget, kl. 14 give ordre til tilbagetrækning, idet forsøget på at bruge de kongrevske* raketter ikke lykkedes pga. for stor afstand; brigaden alene var ikke i stand til at stille noget op mod det kraftige danske angreb. Bombardérdivisionen fortsatte med at kaste mod fjenden, men en time senere ophørte kampen, da afstanden blev for stor.

Ved dette søndagsslag blev den danske kontrol med farvandet helt op til Svanemøllen sikret, men selv om de britiske batterier led tab, blev de ikke ødelagt. Briterne var stadig effektivt beskyttet mod kanonbådsangreb. Derimod gik det ikke godt for det danske søforsvar 2 dage senere, da kanonbåden Stubbekøbing eksploderede under et angreb kl. 15.10. Chefen, løjtnant Bruun, og 16 mand slap uskadt, 12 mand blev sårede og 31 døde. Tidspunktet kendes nu fra det britiske skib "Africaine"s logbog.

Den 31. angreb danske tropper briterne i Classens Have understøttet af bl.a. 3 kanonbåde. Angrebet lykkedes: fjenden blev trængt tilbage, samtidig med at det blev konstateret, at der ikke var anlagt

En kanonchalup klar til kamp. Bovkanonen er ladt og indstillet. Officererne og artilleristerne står op, matroserne sidder ved årene.
Maleri af Eckersberg, handels- og søfartsmuseet i Kronborg.

De kanonbåde, der deltog i kampene ved København 1807, var ikke helt identiske med denne chalup. F.eks. var der ikke én, men to bovkanoner.

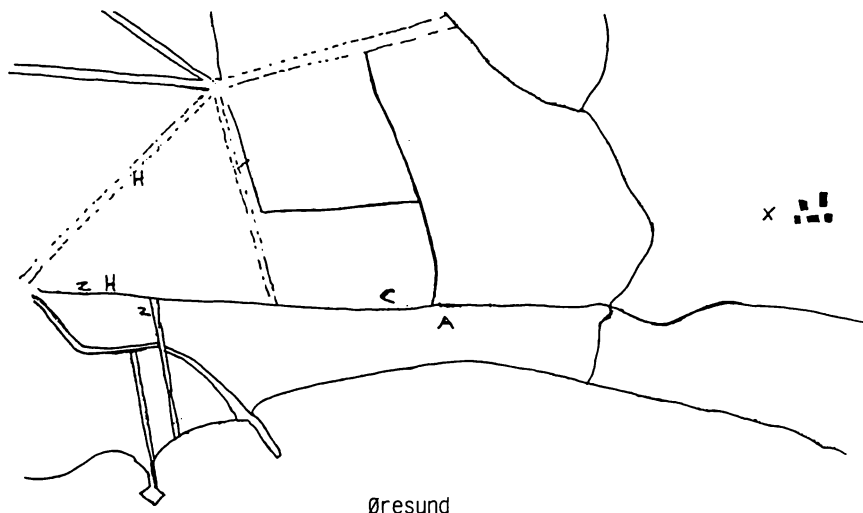
fjendtlige batterier. Det var under dette udfald, Peymann blev såret i venstre ben af en musketkugle. Samme morgen havde de danske bombardérpramme påbegyndt et nye angreb på de britiske batterier ved Svanemøllen, ligesom de fjendtlige fartøjer i Vartov bugten lidt nord for Svanemøllen blev angrebet. I dette angreb ramtes et britisk skib, der eksploderede og sank; 11 mand dræbtes eller savnedes og 20 blev såret.

Briternes forsvar

Kanonbådsforsvaret blev beskrevet af fjenden som "a strange fleet", som Gambier lidt overrasket konstaterede bestod

af et stort antal både, der kunne avancere op ad kysten under dække af den flydende defension. Herved blev de en effektiv og farlig modstander for en flåde, der var besværet af vindstille og ukendskab til farvandet.

Det blev derfor nødvendigt at udstyre landsætningsbrigadens brigge med lange 18 pundes kanoner fra linieskibene, ligesom det blev forsøgt både at afskære en dansk kanonbåd under et angreb og at angribe et af blokskibene fra søsiden, da det beskød de britiske landstyrkers operationer. Men det var for lyst på det valgte tidspunkt, så aktionen blev opgivet. Endvidere blev batterier opstillet nær kysten

Forsøgsvis placering af briteres artilleriopstillinger i Svanemølleområdet på baggrund af et britisk militærkort

Batteriopstillinger A=i Svanemølleområdet. C=ved Vibehus (ikke Vibehus Runddel, men nær Jagtvej/Østerbrogade. Z og H=nær Trianglen. X=briteres hovedkvarter i Hellerup.

kysten ved Svanemøllen for at imødegå kanonbådenes angreb, forstærket af et tungt batteri over for Trekroner rettet mod de danske blokskibe.

Formålet med disse aktioner var især at forsvare landstyrkerne, men ønsket om en forbedret placering af landsætningsbrigadens fartøjer har sikkert også spillet ind, idet disse nu kunne sættes ind mod det danske søforsvar efter den vellykkede landsætning af angrebsstyrkerne. Imidlertid blev skibene forjaget fra deres position nord for Trekroner, da de danske kanonbåde angreb dem om aftenen den 2. september.

Søforsvarets resultater

Kronprinsen havde beordret Københavns forsvar til at forsvare sig til det yderste. Og det gjorde søforsvaret så! Formentlig havde Kronprinsen håbet, at landstyrkerne vest for Storebælt kunne komme København til undsætning. Men da det ikke skete, var mulighederne for et forsvar meget begrænset.

Det lykkedes dog det danske søforsvar ved et sammenfald af tre faktorer at besværliggøre fjendes bestræbelser på at få fodfæste:

Den kombinerede stærke befæstning af havnens indløb, der bestod af en flydende og en fast defension, som effektivt understøttede den bevægelige defensions angreb; det gode sensommervejr med svag eller ingen vind, der hindrede den britiske flådes manøvreduelighed, og de stadig lange, lyse aftener, der forhindrede fjendens overraskelsesangreb; fjendens dårlige kendskab til farvandet ved København.

Derfor blev fjenden tvunget til at bruge

tid på at forstærke landbatterierne især ved Svanemøllen.

Men det lykkedes kun, fordi sødefensionens våben og materiel blev anvendt offensivt, samtidig med at vejrforholdene og fjendens dårlige kendskab til farvandet blev udnyttet.

Søforsvaret var imidlertid på ingen måde i stand til at hindre Københavns bombardement. Dog fik militæret en reel viden om at samarbejde land- og søforsvar, hvilket havde været et af målene med forsvarsplanen fra 1806.

Ligeledes havde kanonbådsforsvaret den væsentlige psykologiske betydning, at Københavns befolkning og landforsvar kunne se, at det var muligt at slå fjenden tilbage, i hvert fald for en tid.

Derfor må det undre, at den danske flåde ikke blev ødelagt i stedet for at blive udleveret. Søforsvaret havde haft muligheden. Dels fordi briterne ikke kunne forhindre en ødelæggelse, da de jo ikke havde adgang til havnen. Dels fordi forberedelserne allerede var taget. Ja, ordren var endog også skrevet!

Flåden, der ikke blev ødelagt

Det har været diskuteret, hvorvidt generalmajor Peymann havde kompetence til at ødelægge flåden. Der kan imidlertid ikke være tvivl om, at hvis han havde givet ordren, så ville han også have kunnet påberåbe sig retten dertil, allerede fordi han havde den absolutte militære og civile magt i Kronprinsens fravær. Men Kronprinsen havde ikke beordret, at flåden skulle ødelægges i påkommende tilfælde. Ganske vist havde han forsøgt at beordre dette efterlods, men da kureren, løjtnant Steffens, blev fanget af briterne

uden for København, nåede ordren aldrig frem til Peymanns kundskab.

Derimod havde Kronprinsen inden sin afrejse fra hovedstaden meddelt kontre-admiral Lütken, "at før de engelske skulle få flåden, før skal jeg stikke ild på den med egen hånd", hvilket Lütken erklærede sig enig i. Lütken havde imidlertid ingen kommando i forbindelse med Københavns forsvar, hvorfor det må undre, at Kronprinsen kun udtalte sig til ham; men overraskelsen og forvirringen over briternes angreb var stor.

Uanset om udtalelsen kan karakteriseres som en ordre, så var det i hvert fald et klart ønske, Kronprinsen udtalte til en højstående officer. Og Lütken var da heller ikke i tvivl om at være blevet pålagt en opgave, idet han efter Kronprinsens afrejse søgte at få "kundskab om nogen ordre var efterladt til ... at brænde flåden, ingen vidste deraf noget". Alligevel besluttede Lütken sig til ikke at underrette Peymann, da erfaringerne fra 1801 jo netop var, at alt kunne ske: sæt nu, at Kongen af England pludselig døde(!). Dog underrettede han som den eneste flådens aldrende admiral Winterfeldt og Bille.

Den 21/8 stilede Bille til Holmens chef, kommandør Kjerulff, forslag til flådens ødelæggelse. Lütkens underretning var nu næppe årsag hertil; dels tog Bille selv ansvaret, dels afsendte han ikke forslagene, førend det var klart, at Københavns forsvar ikke fortsat kunne modstå det britiske angreb. Men det havde Bille erkendt før søndagsslaget den 23., der således var begrundet i ordren om at forsvare sig til det yderste. Bille foreslog, at rorene skulle fjernes fra alle skibene og

placeres sådan, at de let kunne tilintetgøres, ligesom master, rundholter, sejl m.v. skulle tilintetgøres i påkommende tilfælde. Begrundelsen var, at det skulle være så besværligt som muligt for fjenden at transportere flåden væk. Derimod mente Bille, at det ikke var muligt at sænke flåden p.g.a. for lidt vand i havnen, og at ildspåsættelse ville være en fare for byen. Kjerulff blev ligeledes opfordret til at fremsætte forslag.

Næste dag svarede Kjerulff, at man var begyndt på at aftage rorene for at samle dem på Ny- og Gammelholm. Han fandt det imidlertid nødvendigt, at så mange arbejdere som muligt blev fordelt på flådens skibe med det samme, hvis ødelæggelsen skulle ske umiddelbart efter, at befaling blev givet. Arbejderne kunne skaffes fra bl.a. det Asiatiske Kompagni og Larsens Plads, og de kunne endvidere bruges til evt. brandslukning i skibene, idet Holmen kun havde kunnet afgive 5-6 mand til hvert skib. Kjerulff foreslog endvidere, at der blev boret huller i skibene, for at de kunne løbe fulde af vand, da det jo så ville vanskeliggøre fjernel-sen, og hvis det i foråret armerede orlogsskib "Waldemar" yderligere blev lagt på tværs for Bommen, inden også det blev sænket, så ville adgangen til havnen være fuldstændig lukket. Dog krævedes mandskab til aftakling og bemanding af kanonerne, der formentlig stadig ville kunne benyttes, da vandstanden i inderhavnen var meget lav.

Den 23. godkendtes Kjerulffs forslag af Bille; iværksættelse skulle ske, når "nødvendigheden måtte fordre sådant og ordre dertil gives". Indrulleringschefen, kommandør Platou, blev beordret til at fremskaffe det nødvendige mandskab,

der derefter skulle fordeles af Kjerulff. Ligeledes blev ordren til at ødelægge flåden formentlig også skrevet denne dag, men ordren er ikke dateret.

Mandskabet var på plads senest den 2. september, for på denne dag blev ordren givet til at indrette alle krigsfartøjer således, at de på første vink kunne ødelægges og sænkes.

Den 5/9 kl. 20 blev en dansk parlamentær imidlertid sendt til fjenden, og den 7. om morgenen var danskerne nødt til at acceptere fjendens kapitulationsbetingelser. I Billes journal står der at læse: "Den hele mobile defension (lagde) ind af Bommen, og folkene gik fra skibene." Ikke et ord om, at der blev givet ordre til at ødelægge flåden eller om et forsøg herpå!

Årsagen hertil må være den, at Bille havde handlet på egen hånd. Hans forberedelser til flådens ødelæggelse var således ikke godkendt af generalkommandoen. Samtidig havde Bille ikke været inddraget i beslutningen om at sende en parlamentær. Peymann, der på dette tidspunkt var syg af sit skudsår, og Bielefeldt var rystede over briternes terrorbombardement. De ville derfor afslutte krigen så hurtigt som muligt for at redde byen og dens indbyggere. Derfor blev en parlamentær sendt til fjenden for at bede om våbenhvile i 24 timer. Bille blev blot meddelt beslutningen. Og derfor fik hans råd om at vente ingen indflydelse.

Militært havde Bille ganske vist erkendt, at det kun drejede sig om tid, inden slaget var tabt, men han ønskede stadig at efterkomme Kronprinsens ordre om at forsvare København til det yderste.

Peymann lod sin beslutning efterfølge af en rådsindkaldelse til byens førende borgere. Rådet blev bedt om at tage stilling til, hvorvidt man skulle påbegynde en forhandling med fjenden, idet chefen for Københavns fæstningsværker meddelte, at byen ikke kunne modstå en storm. Bille havde ikke modsat sig denne indkaldelse, men han forsøgte at få Lütken til at orientere rådet om Kronprinsens udtalelse. Lütken valgte dog at tie for ikke at få et medansvar for en evt. ødelæggelse.

Samtidig havde fjenden benyttet ønsket om en våbenhvile til at gennemtrumfe sit krav om, at en forhandling kun var mulig på grundlag af udlevering af den danske flåde. Og da de britiske forhandlere ankom til det danske hovedkvarter tidligere end ventet, blev de danske forhandlere udpeget under tidspres, ligesom der ikke blev tid til at opstille et dansk forslag til kapitulationsbetingelser. Lederen af den danske forhandlingsdelegation, general Walterstorff, forsøgte ganske vist at redde flåden ved at acceptere et tidligere britisk forslag om udlevering af flåden som pant, men det blev skarpt afvist af de engelske forhandlere, heriblandt af den senere Hertug af Wellington.

Bille forsøget så at skabe en stemning blandt rådets medlemmer for en ødelæggelse af flåden ved at lade Lütkens referat af samtalen med Kronprinsen sive ud ved hjælp af den fjerne slægtning, admiral og guvernør Bille. Dette lykkedes kun delvist. Ved endnu et møde i rådet blev det besluttet at acceptere kapitulationsbetingelserne. Kun flådens repræsentanter foreslog, at flåden først skulle sænkes.

Men Bille, der havde undladt at orientere

rådet om muligheden for en ødelæggelse, kunne selv have taget ansvaret ved at beordre flåden ødelagt; i stedet valgte han at henholde sig til sin kommando som næstkommanderende. Ganske vist opfordrede Bille Kronprinsen til at sende tropper til København, selv efter kapitulationen var en kendsgerning, for i så fald kunne flådens udlevering måske endnu forhindres. Men det skete ikke.

Den danske flåde blev udleveret til en overvældende militærmagt, fordi de danske militære chefer ikke turde tage ansvaret for en ødelæggelse, og fordi Kronprinsen ikke havde afgivet entydige ordrer til de rette personer, imedens tid endnu var.

Henrik Saxtorph.

Ordforklaring

Fast defension: Fæstningsværker. De væsentligste var Tre Kroner, Lynetten og Prøvestenen.

Flydende defension: Fast forankrede artillerifar-tøjer, der kunne flyttes ved varpning, dvs. ved at hale fartøjet frem ved hjælp af tove fastsat uden-bords i en form for taljer.

Kanon og mortér: Størrelsen angives ved projek-tilets vægt. En 18 pundes kanon affyrer således en kanonkugle på 18 pund. En mortér kan beskrives som en kortløbet kanon, der af skudtekniske grunde er fastgjort midtskibs.

Mortérbarkasse: Tungt rofartøj med en 100 pundes mortér.

Kanonchalup: Stor robåd med to 24 pundes kano-ner.

Kanonbåd: Kanonchalup, men med bedre sejl-egenskaber og en eller to mindre kanoner.

Stykpram, blokskib: Stykpram er konstrueret til formålet (se flydende defension), hvormod blok-skib er et linieskib, hvor kun skroget og skytset er tilbage.

Congrevske Raketter: Særlig artilleri-skyts op-kaldt efter opfinderen William Congreve. Artiklen er skrevet på baggrund af forfatterens speciale i historie, Kbh. Universitet, under vejled-ning af professor, dr. phil. Ole Feldbæk.

L&P - Tekstbehandling

**Manuskripter og specialer renskrives,
hurtigt og korrekt.**

Indhent tilbud på telefon 42 64 52 16

Bedst mellem 18:00 og 19:00

Lisa Wiese

Urbaniseringsprocessen i Danmark indtil ca. 1100

Af cand. mag. Poul-Erik Bjørn Nielsen

Nedenstående artikel baserer sig på specialet "De tidligste danske byer ca. 800-1100 - teori og empiri" (København 1989). Det er forfatterens hovedtese, at der med rigssamlingen og samfundets feudalisering blev skabt et nyt grundlag for urbaniseringen, som indtil da primært havde været baseret på fjernhandelen.

Siden 2. verdenskrig har udforskningen af det middelalderlige byvæsen internationalt oplevet et opsving - ikke mindst takket være middelalder- og byarkæologien. I 1977 var urbaniseringsprocessen i Norden da også hovedtemaet for det nordiske historikermøde. For Danmarks vedkommende var det dog småt med nytænkning. Man opfattede fortsat de danske byer som relativt sene, samt som værende anlagt på kongeligt initiativ for at opnå kontrol med handelen.

Udgravninger i Ribe, Århus, Hedeby/Slesvig og Lund samt mangfoldige observationer andre steder nødvendiggjorde (og muliggjorde) imidlertid hurtigt en revision af hele opfattelsen af de danske byers opståen og tidligste historie.

I 80'erne blev de danske byer genstand for en selvstændig og organiseret forskningsindsats. I Danmark igangsattes forskningsprojektet "Middelalderbyen", der søger at samle og fremlægge vort kendskab til 11 udvalgte byer fra de tidligste bebyggelsessor til reformationen (Ribe, Århus, Viborg, Aalborg, Horsens, Odense, Svendborg, Næstved, Køge,

Roskilde og Søborg).

Et lignende projekt ("Medeltidsstaden") er gennemført i Sverige (inkl. byerne i de gamle danske landskaber Skåne, Halland og Blekinge), ligesom der i Tyskland foregår en omfattende udforskning af Hedeby/Slesvig.

Urbaniserede bebyggelser indtil ca. 1100

Adam af Bremen omtaler omkring 1070 en række danske steder, som det må formodes var urbaniserede bebyggelser¹: Ribe (portus), Hedeby/Slesvig (portus/civitas), Århus (civitas), Viborg, Ålborg (civitas), Odense (civitas), Roskilde (civitas, sedes regia Danorum), Lund (civitas) og Helsingborg.

Denne samtidige liste lader sig imidlertid supplere. Med udgangspunkt i Roskildekrøniken, møntindskrifter og arkæologiske undersøgelser kan Slagelse og Ringsted føjes til listen, ligesom også Hjørring og måske Næstved må medregnes.

Adam af Bremen omtaler, at der ved de jyske fjorde fandtes store byer, men kun Horsens og Randers kan med en vis

sandsynlighed føres tilbage til overgangen mellem det 11. og det 12. årh.

Ovenstående række af urbaniserede bebyggelser er ganske givet ikke dækkende for situationen i det 11. årh. Nye udgravninger vil sikkert føje nye til, og vor viden om de allerede kendte byer vil blive udbygget.

I det følgende vil jeg forsøge at undersøge hvordan kom det dertil, at der i Danmark i den sidste del af det 11. årh. fandtes en række urbaniserede bebyggelser, som klart adskilte sig fra de traditionelle landsbyer. Jeg vil i hovedtræk gennemgå den nuværende viden om de enkelte urbaniserede bebyggelser samt deres placering i urbaniseringsprocessen indtil ca. 1100.

Urbaniseringsprocessen i det 8.-11. århundrede (Fig. 1)

Det 8. århundrede:

For det 8. årh. samler opmærksomheden sig om Ribe og Hedeby, som begge har karakter af at være handelspladser.

I **Ribe** er der nord for Ribe Å fundet en markedsplads med et tilhørende værkstedsområde med regulerede parceller med aktiviteter fra første halvdel af det 8. årh. En tilhørende bebyggelse og gravplads er lokaliseret i sommeren 1990. Hvorvidt der er tale om en permanent eller en sæsonbenyttet handelsplads, er det for tidligt at sige noget om, men fundet af gravpladsen kunne tyde på det første².

De arkæologiske fund peger på handelskontakter til Rhinegnene, der i givet fald kunne være formidlet over det samtidige Dorestad. Håndværk kendes i form

af perlefremstilling, læderarbejde samt forskellige former for metalhåndværk.

Ved **Hedeby** kan "Südsiedlung" ligeledes føres tilbage til første halvdel af det 8. årh. Bebyggelsen består af grubehus med en tilhørende gravplads. Fjernkontakterne og gravskikken peger i retning af det rhinske og frisiske område. Det er sandsynligt, at Hedeby har været en af hovedindfaldsportene fra NV-Europa til Østersøområdet og dermed et vigtigt mellemled i kontakterne til f.eks Helgö i Mälän-området. Håndværk kendes fra Südsiedlung i form af rav-forarbejdning, jernudvinding, bronzestøbning samt knogle- og benforarbejdning.

Umiddelbart synes såvel Ribe som Hedeby at kunne sættes ind i det stormaske-net af NV-europæiske fjernhandelspladser, som har forsynet eliten med eftertragtede luksusgenstande og bredere befolkningslag med forskellige mere dagligdags brugsgenstande (f.eks. kværnsten af Mayen-basalt).

Ved siden af Ribe og Hedeby har der givetvis andre steder i Danmark eksisteret handelspladser af større eller mindre betydning - enkelte måske kun af ren lokal betydning, eller som kun blev benyttet få gange i løbet af året³.

Det 9. århundrede:

I det 9. årh. fremtræder Ribe og Hedeby fortsat som de to vigtigste handelspladser.

Indtil for kort tid siden havde man ingen sikre arkæologiske spor af vikingetidens bebyggelse i **Ribe** (9.-10. årh.). Men at der må have været aktivitet i Ribe også i disse århundrede indiceredes af omtalen af Ansgars kirke (omk. midten af det 9.

FORKLARING:

- 8. - 9. ÅRH.
- MIDT 10. ÅRH.
- CA. 1000
- MIDT 11. ÅRH.
- CA. 1100

årh.) og af det senere bispesæde (nævnes under årene 948, 965 og 988), ligesom løsfund pegede i samme retning. Men der er for nyligt sket flere sensationelle gennembrud i udforskningen af vikingetidens Ribe.

I Rosenallé-kvarteret fandt man i 1989 således omfattende spor af en bebyggelse, som i det 9. århundrede blev omgivet af en "bygrøft". Bygrøften er ikke en egentlig befæstning, men adskiller klart bebyggelsen fra det omgivende land. Indenfor grøften fandtes utallige fund (over 2000) fra vikingetiden, mens der praktisk talt ikke blev fundet nogen udenfor. Bygrøften kan tolkes som en markering af handelspladsen og bebyggelse - evt. i juridisk forstand - i forhold til det omgivende land. I Vita Ansgarii nævnes det flere gange, at det er kongen, som har overhøjheden over stedet.

I **Hedeby** ekspanderede bebyggelsen kraftigt i det 9. årh. Hedeby havde senest ved midten af dette århundredet regulære huse, faste matrikelskel, plankebelagte stier osv. Hedeby må allerede på dette tidspunkt have haft en ikke ubetydelig fastboende befolkning, måske i størrelsesordenen 500-1000 personer. Ifølge Vita Ansgarii er kongen repræsenteret ved en "by-præfect" ("comes praefati vici").

Hedeby synes fortsat at have spillet en vigtig rolle som transitstation til bl.a. Birka, der omk. 800 overtog Helgös rolle som Mälän-områdets vigtigste handelsplads.

Håndværket har været ganske omfattende i det 9. årh.'s Hedeby: jernudvinding fra importeret sømalm fra Mälän-området og af lokal myrmalm, fremstilling af kostbare smykker samt alle vikingeti-

dens mere almindelige håndværk.

I **Viborg** går den tidligste bebyggelse, som har et klart landligt præg, sandsynligvis tilbage til slutningen af det 8. eller starten af det 9. årh.

Det 10. århundrede:

I løbet af det 10. årh. - specielt mod slutningen - øges antallet af urbaniserede bebyggelser.

I **Ribe** udbygges bygrøften til en egentlig befæstning, som menes at have omsluttet et areal på ca. 10 ha.

I **Hedeby** nåede bebyggelsen sin maksimale udstrækning omk. midten af det 10. årh., hvor halvkredsvolden blev opført. Halvkredsvolden omslutter et areal på 24 ha., hvoraf dog kun en del har været bebygget. Herefter kan der spores en vis tilbagegang i bebyggelsen.

Fra begyndelsen af det 10. årh. må **Århus** regnes med til rækken af urbaniserede bebyggelser. Bebyggelsen, der bestod af grubehuse, har øjensynligt været befæstet med en halvkredsvold fra anlægsestidspunktet. Håndværk kendes kun i ikke-luksusprægede former.

Der hersker i forskningen uenighed om, hvorvidt Århus primært skal tolkes på linie med Ribe/Hedeby, dvs. om den indgår i et fjernhandelsnet med Århus-bygden og Midtjylland som bagland, eller om det er befæstningens militære betydning, der er det primære. Århus nævnes som bispesæde i 965 og 988.

I den anden halvdel af det 10. årh. øges antallet af urbane bebyggelser:

I **Viborg** synes et større område at have været bebygget.

Odense omtales som bispesæde i 988, og synes allerede fra midten af det 10. årh. at have haft en ikke ringe udstrækning (udgravninger i Vestergade og ved Ejby Mølle). Samtidig vidner Nonnebakkeborgen om betydningen af kontrol med stedet.

I **Lund** går den ældste og mere landligt prægede bebyggelse (evt. en storgård i tilknytning til hvilken der var opført en kirke), tilbage til 990-erne. Bebyggelsen ekspanderer voldsomt i årtierne umiddelbart efter årtusindskiftet.

For **Roskildes** synes bebyggelsen at gå tilbage til tiden omkring årtusindskiftet. Adam af Bremen omtaler således Harald Blåtands gravlæggelse i Trinitatiskirken.

Det 11. århunderede:

I det 11. årh. ekspanderede en række allerede eksisterende bebyggelser, og nye kom til:

I **Hedeby** synes bebyggelsen at være opført omkring midten af det 11. årh., og i årtierne forinden var en del funktioner gradvist blevet overflyttet til **Slesvig**⁴. Store havneanlæg i Slesvig vidner således om fjerndhandlens fortsatte betydning. Slesvig udviklede sig i løbet af det 11. årh. til et betydeligt kirkeligt center, og var indtil Svend Estridsens død et betydeligt udmøntningssted.

I **Århus** ekspanderede bebyggelsen i løbet af det 11. årh. udenfor halvkredsvolden. Tilsvarende ekspanderede bebyggelsen i **Ribe** udenfor befæstningen, og der påbegyndtes et stort domkirkebyggeri syd for åen.

I **Viborg, Lund** og **Roskilde** foregik der

en betydelig udvidelse af bebyggelsesområdet. Nye kirker blev anlagt, og alle tre bebyggelser udviklede sig til betydelige udmøntningssteder. Roskilde blev senest bispesæde i 1022, mens Viborg og Lund blev bispesæder omk. 1060-1065.

Også i **Odense** ekspanderede bebyggelsen og den var et betydeligt udmøntningssted under Magnus den Gode og Svend Estridsen.

En urban bebyggelsen i **Ålborg** synes at gå tilbage til senest første halvdel af det 11. årh.

Senest omkring midten af det 11. årh. kom **Slagelse, Ringsted, Helsingborg** og **Hjørring** til. I en stor del det 11. årh. blev der slået mønt i Slagelse og Ringsted, ligesom betydelige kirkeanlæg blev opført. Bebyggelsen i Helsingborg skyldes sikkert stedets betydning som overfartssted mellem Sjælland og Skåne.

Omkring 1100 synes **Randers** og **Horsens** at være blandt de urbaniserede bebyggelser, hvor også den urbane udviklingsproces i **Næstved** må have været igang.

Afslutningsvis skal det understreges, at ovenstående kun afspejler den nuværende forskningsstand i grove træk. Udover de ovennævnte bebyggelser må man som allerede nævnt forestilles sig, at der ved siden af og som supplement hertil har eksisteret et net af lokale, mindre handelspladser og markeder, hvoraf mange kun blev benyttet enkelte gange i løbet af året. Endvidere har tingsteder, kongegårde m.v. sikkert været vigtige centralsteder.

Årsager til urbaniseringsprocessen i Danmark

Fjernhandel

Det er en udbredt opfattelse, at de tidligste urbane bebyggelser (Ribe og Hedeby) opstod i forbindelse med et opsving i fjernhandelen i NV-Europa og Østersøområdet fra det 8. årh. og fremefter.

At der i perioden har været en fjernhandel, samt at Ribe og Hedeby har været et led i fjernhandelsnettet, er evident. Derfor taler såvel skriftlige som arkæologiske kilder. Men hvor omfattende var denne handel og i hvilket økonomisk og politisk system indgik den ?

Lad os først se på importvarerne: Importvarerne falder i to hovedgrupper: simple varer, der har haft en bred aftagerkreds samt mere luksusbetonede varer. At enkelte mere simple varer har været ret udbredt, kan illustreres gennem udbredelsen af genstande af importeret klæbersten. Disse genstande findes på praktisk talt alle vikingetids-lokaliteter. Situationen er tilsvarende, når det gælder hvæssesten og møllestene af Mayen-basalt. Derimod findes de importerede luksusgenstande primært i forbindelse med elitens grave.

Fordelingen af hhv. almindelige og luksusbetonede varer antyder eksistensen af to forskellige økonomiske sfærer: En **bondeøkonomi** beroende på relativt store og i overvejende grad selvforsynende gårde eller landsbysamfund. Kun en marginal del af den samlede produktion er blevet omsat gennem handel, hvor man har indkøbt importerede dagligdags fornødenheder som klæberstenskar, hvæssesten og møllestene, der i kvalitet og

brugsværdi langt har overgået hvad man selv kunne fremstille af hjemlige råstoffer. I et begrænset omfang har man vel også købt mindre importerede luksusgenstande som perler, smykker af ædelmetal etc. Importvarerne kan være blevet forhandlet gennem omrejsende købmænd eller på lokale sæsonmarkeder.

Ved siden af bondeøkonomien har der eksisteret en **eliteøkonomi** beroende på enkelte stormands- og kongeslægters evne til at tilegne sig en del af landbrugsoverskuddet. En del af dette overskud er medgået til elitens og dens følges fysiske opretholdelse, mens en anden del kan være blevet udvekslet med luksusprodukter, der er medgået til at opretholde elitens prestige.

Et sådant "dobbel" økonomisk system, hvor markedet kun er af marginal betydning for langt den overvejende del af de umiddelbare producenter, kan kun danne grundlag for et relativt lille antal urbaniserede bebyggelser. Nogle enkelte permanente handelspladser, som var strategisk godt beliggende på internationale handelsruter, har kunnet forsyne et relativt stort opland gennem omrejsende købmænd og sæsonmarkeder. Få permanente pladser har også gjort beskyttelsen lettere, og dermed skabt en af forudsætningerne for udenlandske købmænds lyst til at komme.

Sammenfattende synes teorien om fjernhandelen som grundlaget for Hedeby og Ribes opståen og udvikling gennem det 9. årh og ind i det 10. årh at være ganske plausibel. Den kan dog ikke stå alene. Det er samtidig nødvendigt at studere det regionale samfundsøkonomiske grundlag, disse pladser baserede deres ek-

sistens på. Gennemførelsen af regionale analyser baseret på skriftlige, arkæologiske og numismatiske kilder må derfor være en presserende opgave for den fremtidige forskning.

Rigssamling og kongemagt

Når jeg tidsmæssigt begrænser fjernhandelen (og dens sammenhæng med den regionale økonomi) som forklaringsfaktor for urbaniseringsprocessen indtil den første halvdel af det 10. årh., skyldes det, at den store vækst i antallet af urbaniserede bebyggelser i den sidste halvdel af det 10. årh. og den første del af det 11. årh. må have haft et andet grundlag end det, der lå bag Ribe og Hedeby opståen og udvikling. Hverken de arkæologiske fund eller det almindelige historiske kendskab til perioden frem til årtusindskiftet danner grundlag for at postulere en mangedobling af fjernhandelen som de nye urbaniserede bebyggelses grundlag-tværtimod synes den 2. bølge af vikingetogter og det spændte forhold til den tyske kejser at have haft alvorlige konsekvenser for Hedeby, der oplevede et voldsom tilbageslag netop omkring 980-990.

Da der i de nye urbaniserede bebyggelser ikke er de store elementer af fjernhandel, men de snarere synes at fungere som regionale centre (mønt og bispesæde), vil det være frugtbart at betragte dem som regionale centralsteder, hvorfra politisk og religiøs kontrol er udgået, og hvortil en del af overskuddet fra landbruget er blevet indsamlet for at blive kanaliseret over i andre sfære. Det vil derfor være naturligt at se på den proces, der førte til rigssamlingen og styrkelsen af kongemagten.

Fra småkonger til statsdannelse

Siden germansk jernalder har det danske område i lighed med "det fri Germanien" givetvis været opdelt i en række mindre konge- eller høvdingedømmer. Eksistensen af en sådan regional kongemagt træder i det syddanske område frem i anden fjerdedel af det 8. årh., hvor den ældste del af Dannevirke blev opført (år 737). I begyndelsen af det 9. årh. kender vi til konflikter mellem Karl den Store og Godfred, hvor Godfred åbenbart var en jævnbyrdig modstander. I Vita Anskarii omtales endvidere kongerne Horik d. ældre og Horik d. Yngre, der mindst må have kontrolleret området mellem Dannevirke/Hedeby og Ribe.

Vi har ingen sikker viden om udstrækning af det 9. århundredes kongeriger. Dog nævnes det i forbindelse med Wulfstans rejse fra Hedeby til Truso, at

"...til bagbord havde han Langeland, Lolland, Falster og Skåne; disse lande hører alle til Danmark."

Wulfstans meddeler os intet om de magtpolitiske forhold, blot at disse områder blev opfattet som danske og dermed i en vis grad som en enhed.

Et andet indicium for det danske riges udstrækning er spredningsmønstret for de såkaldte Hedeby halvbrakteater (mønter fra ca. 940-980), der ud over fjernspredningen (Gotland og langs Weichelfloden) findes i selve Hedeby-området, på de danske øer og i Skåne. Dette spredningsmønster kan afspejle økonomiske forbindelser indenfor det danske område, der i økonomisk forstand kan opfattes som en enhed.

Senest under Harald Blåtand blev Dan-

mark samlet til ét rige forstået på den måde, at én stormand var den første blandt ligemænd. Men betød ikke, at han var enehersker. Netop i forbindelse med den 2. bølge af vikingetogter ses det, at andre danske og norske stormænd var i stand til at udruste og føre store væbnede styrker uden kongens accept eller deltagelse.

Hvordan og præcis hvornår det kom dertil, at én stormand fremstod som konge over et samlet danske rige, lader sig ikke forfølge i enkeltheder. En mulighed er, at udgangspunktet var den syddanske kongemagt, der allerede omtales i det 8. og det 9. årh., og hvis center kan have været Jelling. Sikker viden om Jelling som kongeligt center har vi ikke. Men runestene, gravmonumenterne og den tidlige kirkebygning antyder stedets specielle betydning. Nye udgravninger under ledelse af Knud Krogh fra Nationalmuseet har således afdækket en treskibet basilika i træ fra Harald Blåtands tid under den nuværende stenkirke.

Såfremt en ekspansion er foregået fra dette område, må det formodes, at det først var resten af Jylland og Fyn og siden Sjælland og Skåne, der kom ind under kongens overhøjhed. Anlæggelsen af Århus som en befæstet bebyggelse og opførelsen af trelleborgene kan måske ses som stadier i denne proces.

Under alle omstændigheder var Danmark ét rige i Harald Blåtands sidste regeringsår og under Svend Tveskæg. Selv vil jeg foretrække at sætte rigssamlingen nærmere 960'erne end 980'erne.

Kongelige centralsteder

Med dannelsen af rigsenheden og en egentlig landsdækkende kongemagt er de ressourcekrav, centralmagten har stillet givetvis steget. Knud den Stores overtagelse af den engelske kongemagt, og dermed kontakten til et egentligt magt- og administrationsapparat samt med en gennemorganiseret kirke, har givetvis haft stor indflydelse på udviklingen i Danmark.

En del af kongemagtens udgifter er naturligvis blevet dækket ind gennem kongens personlige gods eller gennem gods, der sorterede under kronen som institution. Men en del er blevet finansieret gennem de kongelige regaler, dvs. afgifter, skatter og bøder, der tilfaldt kongemagten, enten i form af jordejendom eller i anden form for betaling.

For den senere del af det 11. årh. er en række kongelige regaler kendte. I Knud den Helliges gavebrev til Skt. Laurentii kirke i Lund nævnes således fredkøb, arnegæld/midsommergæld, ledingsbøde og redskud. Endvidere var retten til udmøntning (og dermed til slagskat) normalt et kongeligt regale. Hvor langt tilbage disse regaler går er vanskeligt at sige, men kongerne tilbage til Harald Blåtand må have haft ganske store ressourcer til deres rådighed.

Administrationen af det (ofte stærkt spredte) kongelige jordegods, retshåndhævelsen, fredssikringen, møntslagning osv. har krævet et net af centre tilknyttet kongemagten. En del af disse funktioner er givetvis blevet udført på kongsgårde beliggende spredt ud på kongens jordejendom. Man kan forestille sig, at funktionerne for bestemte områder er blevet

samlet på en enkelt kongsgård, der var gunstigt beliggende i forhold til trafikknudepunkter, lokale markedspladser eller tingsteder. Herved kan den kongelige centralfunktion have trukket yderligere lokalhandel og håndværk til sig, ligesom stedet blev et naturligt sted at udbygge den kirkelige organisation, hvilket igen skabte yderligere økonomisk aktivitet.

Det arkæologiske kildemateriale fra f.eks. Lund kan tolkes i ovenstående retning, hvor en stor gård med en tilknyttet kirke øjensynligt dannede kernen i en hurtigt ekspanderende urbaniseret bebyggelse. Omvendt kendes der adskillige eksempler på, hvad vi må formode var kongsgårde med en tilknyttet møntsmedie, og som ikke udviklede sig til urbaniserede bebyggelser (Ørbæk, Gori(?), Toftum, Thumatorp og Borgeby(?)) - alle udmøntningssteder fra det 11. årh.).

Skitsering af urbaniseringsprocessens forløb

Siden romertiden har der eksisteret handelsforbindelser mellem dansk område og NV-Europa, specielt Rhinegnene, der førte til dannelsen af sæsonbenyttede handelspladser. Handelen var primært en luksushandel, der var baseret på elitens behov for prestigeskabende produkter, mens enkelte produkter andre produkter har haft en større udbredelse.

I løbet af det 8. årh. og starten af det 9. årh. fremtræder konturerne af en relativt stærk syddansk kongemagt, der øjensynligt har været istand til at opretholde den sikkerhed, der skulle til, for at handelen kunne få et opsving.

Ribe var således kontinuerligt i brug fra den sidste halvdel af det 8. årh., og i

Hedeby-området synes der at være sket et opsving omk. starten af det 9. årh. Samtidig synes handelens omfang at have udviklet sig, idet en række importerede brugsgenstande som klæberstenskar, hvæssesten og møllesten dukker op i vikingetidens landbrugsbebyggelser. Tilsvarende kendes en række mere simple håndværk, der fremstiller dagligdagsprodukter, i forbindelse med de tidlige handelspladser, og det må formodes, at en del af denne håndværksproduktion er blevet omsat ude i landet. Hermed antydes det, at en marginal del af landbrugsproduktionen blev omsat over et marked - eller sagt på en anden måde: at arbejdsdelingen øgedes.

I første halvdel af det 10. årh. opstod en urban bebyggelse ved Århus. Bebyggelsen adskiller sig fra Ribe og Hedeby ved, at den øjensynligt var befæstet fra anlægelsestidspunktet. Det er mit bud, at den befæstede bebyggelse er anlagt af et ekspanderende syddansk kongedømme.

Ribe, Hedeby og Århus omtales som bispesæder i 948 og 965, og i 988 omtales tillige Odense. Oplysningen indicerer, at man i det mindste i udlandet har opfattet Ribe, Hedeby og Århus og siden Odense som væsentlige bebyggelser i ét samlet rige.

Rigssamlingen har stillet store krav til kongemagtens politiske, administrative, økonomiske og militære formåen. Disse økonomiske krav kan være blevet dækket gennem krongodset, kongens personlige gods og gennem de kongelige regaler. Endvidere må man forestille sig, at et kongeligt (og i tilknytning hertil kirkeligt) administrations- og magtapparat gradvist er blevet opbygget. De nye kon-

gelige centralsteder er naturligt vokset op i forbindelse med lokale trafikknudepunkter, handelspladser og tingpladser, ligesom centralfunktionerne er blevet introduceret i de allerede eksisterende urbane bebyggelser.

I slutningen af det 10. og første halvdel af det 11. årh. vil jeg tolke f.eks. Viborg, Roskilde og Lund som urbane bebyggelser, hvis eksistens og ekspansion primært skyldes deres funktion som kongelige og gejstlige centralsteder med de deraf affødte økonomiske aktiviteter. Processen med op- og udbygningen af kongelige og gejstlige centralsteder forstærkedes op gennem det 11. årh. - ikke mindst under indtryk af de intensiverede kontakter med først engelsk og siden tysk område.

Poul-Erik Bjørn Nielsen

Bibliografi

Der findes en omfattende litteratur om de danske byer i vikingetid og middelalder. Der henvises til litteraturlisterne i:

- Else Roesdahl, Danmarks vikingetid, 1980
- Anders Andrén, Den urbana scenen,

1985

- Niels-Knud Liebgott, Dansk middelalderarkæologi, 1989

Endvidere henvises til bindene udgivet i forbindelse med projektet Middelalderbyen. Indtil nu er følgende bind udkommet: Ribe, Viborg, Odense, Næstved og Køge

Noter:

1. For den tidlige fase i urbaniseringsprocessen har jeg valgt at anvende termen "urbaniserede bebyggelser" fremfor ordet "by", idet man ofte forbinder dette med højmiddelalderens juridiske afgrænsning af byen. Ved en urbaniseret bebyggelse forstår jeg en tæt bebyggelse, som på en eller flere punkter adskiller sig fra den typiske landsby; f.eks. topografisk, erhvervsmæssigt eller økonomisk.
2. For de nyeste udgravninger i Ribe se: Stig Jensen, Ribes befæstning i vikingetiden. Mark og Motre, 1990.
3. For de mindre handelspladser se Jens M. Ulriksen: Teorier og virkelighed i forbindelse med lokalisering af anløbspladser fra germanertid og vikingetid i Danmark, Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1990.
4. Navnet Hedby/Slesvig bruges sononymt om begge bebyggelseme. Varianter af "Slesvig" er den sachsiske navneform, mens varianter af "Hedby" er den nordiske navneform.

Specialeliste Odense

Liste over specialer indleveret til bedømmelse 1990 ved Historisk Institut, Odense Universitet.

Abrahamsen, Inge

Folkets befrielseshærs civile engagement 1949-1979.

Andersen, Ole

Træk af de væsentligste samfundsstrukturelle elementer i dansk middelalder med særlig henblik på tingets funktion og betydning.

Andresen, Jane Kjærgaard

Odense Skt. Knuds Klosters gårde. En retrospektiv analyse af disses strukturering og beliggenhed på reformationstiden med særligt henblik på kilderne.

Engell, Rolf

Vikingetiden 789-1035, med særlig vægt på militær-, handels- og bosættelsesekspansionen i Vesteuropa.

Eskesen, Ellen B.

"Verdens mest progressive kirke". - Et studie i udviklingen af den katolske kirke i Brasilien 1950-82.

Jakobsen, Per H.

Jens Andersen Beldenak. En studie i videnskabelig biografi.

Jørgensen, Dan Cort

Medbestemmelse i gymnasiets historieundervisning. En undersøgelse af medbestemmelsesparagraffens tilblivelse og lærernes oplevelse af dens funktion.

Koch, Claus Chr.

Statens kunsthøj - fremskridt og tilbage. Velfærdsstaten og kunstnerne 1950-1965.

Krasilnikoff, Jens A.

Ægæiske lejesoldater i 5. og 3. årh. f.Kr. En undersøgelse af forholdet imellem en erhvervsgruppes leveomkostninger og indtjening, vurderet på baggrund af de græske kilder og den moderne ernæringsvidenskabs undersøgelsesmetoder.

Kristensen, Karen Rørby

Kvinderne i Gortyn. En undersøgelse af kvindens økonomiske og sociale rettigheder i 5. århundrede f.Kr. i Gortyn på baggrund af Gortynloven.

Marstal, Helle

Asiatisk Kompagnis handel på Indien 1732-1751.

Nielsen, Anders Vægter

Husmandsvilkår på Erholm-Søndergårde ca. 1770-1850. En studie i fæstehusmændenes vilkår fra landboreformer til de første husmandslove.

Rasmussen, Linda

Den sociale og kønsmæssige fordeling af donatorer på danske herreklostre indtil 1385.

Raun, Jytte

De fynske tysklandsarbejdere.

Tidsskrift for Historisk Forskning

Historisk Institut • Njalsgade 102 • 2300 Kbh S • Giro 4 18 85 51

Ansvarshavende redaktør: Svend Honoré
Lundebjerggårdsvej 194, 2.tv.
2740 Skovlunde
Tlf: 42 84 64 14

Redaktion: Michael Bregnsbo
N.H.Frandsen
Kim Furdal
Jørgen Mikkelsen
Frank Müntzberg
Bjørn Wied
Steen Østergaard

Ekspedition: Bjørn Wied
Parkvej 17
3450 Allerød
Tlf: 42 27 55 85

Priser:
21. årgang: Abonnement kr. 135,00
Løssalg pr. nr. kr. 40,00
Ældre årgange: pr. nr. kr. 20,00

Alle henvendelser vedr. adresseændring o.l. bedes rettet direkte til postvæsenet.

Eftertryk tilladt i uddrag, forudsat tydelig kildeangivelse.

Lasersats og tryk AU-Kommunikation

ISSN 0106 - 0627